

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ

Д 12.14.695 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 328.1 (575.2) (043.3)

Алтыбаева Айнуру Тойчиевна

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПАРЛАМЕНТАРИЗМДИН
КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНУГУШУ (ТЕОРИЯЛЫК-УКУКТУК,
ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК ИЗИЛДӨӨ)**

12.00.01 – укук жана мамлекет теориясы жана тарыхы;
укук жана мамлекет жөнүндөгү окуулардын тарыхы

юридика илимдеринин доктору
окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунда Мамлекеттик укуктук изилдөө жана экспертиза бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи: Арабаев Чолпонкул Исаевич

(Фамилиясы, аты, атасынын аты)

КР УИА академиги, юридика илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын Вице-президенти

(илимий даражасы, илимий наамы, иштеген жери, кызматы)

Расмий оппоненттери: _____

(Фамилиясы, аты, атасынын аты)

илимий даражасы, илимий наамы,

иштеген жери, кызматы)

(Фамилия, имя, отчество)

ученая степень, ученое звание,

место работы, должность)

(Фамилия, имя, отчество)

ученая степень, ученое звание,

место работы, должность)

Жетектөөчү мекеме: _____

(аталышы, түзүмдүк бөлүм, почта дареги)

Диссертацияны коргоо «___» _____ 2024 ж., Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институту, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Ош мамлекеттик университети Д 12.14.695 юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720010. Бишкек шаары, Чуй проспекти 265а. Идентификациялык коду zoom-webinar диссертациясын коргоонун онлайн трансляциясы _____

Диссертация менен диссертациялык кеңеш түзүлгөн уюмдардын китепканаларынан жана веб-сайттан таанышууга болот. <http://naskr.kg>

Автореферат жөнөтүлдү _____

(Датасы)

Диссертациялык кеңешинин окумуштуу катчысы, ю.и.д.,

Жылкичиева К.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Бул диссертация Кыргыз Республикасында (мындан ары - КР) парламентаризмдин калыптанышын жана өнүгүшүн теориялык-укуктук, тарыхый-укуктук жактан изилдөө болуп саналат. КРда укуктук мамлекеттүүлүктүн калыптанышынын маанилүү маселелеринин ичинен негизги көйгөй бийликти бөлүштүрүү принцибине негизделген коомдук институттарды уюштуруу болуп саналат. Алардын укуктук абалы КРнын Конституциясы тарабынан бекитилген. Мында парламентке (Жогорку Кеңешке) мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктарга ээ өкүлчүлүктүү органдын ролу берилет.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн кайра жаралышы, анын калыптанышы биздин тарыхыбызда оңой болгон эмес. 2024-жылы Кыргызстан Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жүз жылдыгын белгилейт.

Кыргызстанда соңку отуз жылдан бери саясий жана административдик мүнөздөгү мамлекеттик реформалар жүргүзүлүп келет. Аларды ишке ашыруунун жүрүшүндө мамлекеттик башкарууну түзүү тажрыйбасына оң өзгөрүүлөр киргизилди. Бирок узак мөөнөттүү келечекти ыкчам чечүүнү талап кылган жаңы милдеттер пайда болот. Болуп жаткан процесстердин динамикасын терең илимий талдоо гана зарыл маселелерди чечүүнүн варианттарын жана мүмкүнчүлүктөрүн түзөт. Саясий системада реформалардын темпи тездөөдө. Мында биринчи орунга мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү органына басым жасоо менен КРда укуктук мамлекеттин калыптанышы маселесине илимий изилдөө зарылдыгы келип чыгат. Чынында, бул тармак илимде талаптагыдай изилдөөгө алынбагандыктан, мамлекеттин жана укук системасынын механизмдин өзгөртүү сапатына өзгөчө таасирин тийгизүүдө.

Кыргызстан мамлекеттик башкаруунун демократиялык моделин түзүү жолун тандап алды. Ал эми бул модель коомдун турмушунда мамлекеттин ролун эске алуу менен гана нормага туура келет. Биринчиден, сөз демократиялык кайра курууларда парламенттин орду жөнүндө болуп жатат. Анткени жогорку өкүлчүлүктүү орган элдик суверенитет принцибинин институтташтыруу деңгээлин көрсөткөн индикатор болуп саналат. Жогорку Кеңеш (мындан ары - КР ЖК) ишин үч багытта жүргүзөт: коомдун кызыкчылыктарын көрсөтүү, мыйзам чыгаруу иши жана парламенттик көзөмөл. Мыйзам чыгаруу функциясы, тилекке каршы, калган экөөнү көңүлдүн сыртында калтырып, коомчулуктун кызыгуусун жана дооматын күчөтөт. Мына ушул жагдай илимий кызыгууну жаратат.

Парламентаризмди өнүктүрүү маселесинде жергиликтүү кеңештерди, жергиликтүү “парламенттерди” трансформациялоо да маанилүү жана актуалдуу болуп саналат.

КР ЖКнын болушунун юридикалык негизин конституция, референдумдун жыйынтыктары, конституциялык мыйзамдар жана эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери менен нормалары түзөт. Ал эми анын экзистенциалдык негизин элдик суверенитет принциби түзөт. Андан конституциялык, шайлоочулардын алдындагы жоопкерчилик, объективдүүлүк, рационалдуулук жана ишмердүүлүктүн ачыктыгы сыяктуу негизги идеялар келип чыгат.

Кыргызстанда парламентаризмдин келип чыгышын уруулук түзүлүш пайда болгон мезгилде эле табууга болот, бирок ошол мезгилде парламентаризмдин бир гана белгиси, тактап айтканда, өкүлчүлүктүү органдын курултай, жыйындар ж. б. түрүндө иштеши жөнүндө сөз кылууга болот.

Кыргызстан Россия империясынын курамында болгон мезгилдеги парламентаризм белгилүү бир өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Ошол этапта жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өкүлдөрү жер-жерлердеги императордук бийликтер менен катарлаш жергиликтүү башкаруунун деңгээлине жеткен. Ал кездеги өкүлчүлүк органдары катары волосттук жана айылдык курултайлар эсептелип, алар өз аймагынын деңгээлинде маанилүү маселелерди чечип, волосттук же айыл менен жергиликтүү падышалык башкаруунун ортосунда “көпүрө” кызматын аткарган.

КРда парламентаризм институт катары ХХ кылымдын акыркы он жылдыгында эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин калыптана баштаган, бул кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүн белгилеген. КР эгемендүүлүккө СССРдин алкагында мамлекеттик башкаруунун администрациялык-командалык тибин жоюуга таасир эткен объективдүү жана субъективдүү мүнөздөгү бир катар факторлордун натыйжасында ээ болгон. Анын ыдырашы союздук республикалардын эгемендүүлүккө ээ болушуна себеп болгон.

1990-жылдын 15-декабрында ЖК тарабынан КРдын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларация кабыл алынган, анда: «КРдын мамлекеттик эгемендиги, республиканын бүткүл аймагында жана тышкы байланыштарда мамлекеттик бийликтин үстөмдүгүн жана көз карандысыздыгын билдирет» деп жарыяланган.

Кыргыз ССР ЖК 1991-жылдын 31-августунда КРдын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө декларацияны кабыл алган.

Ошентип, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн жаңы этабын тариздөөгө биринчи кадам жасалган. 1993-жылдын 5-майында КРдын Конституциясынын кабыл алынышы менен эгемендүүлүк жол-жоболоштурууну уланткан. Анда жогорку мыйзам чыгаруучу орган – КРда ЖКнын бар экендигин жарыяланган. Парламенттин болушу парламентаризм институтунун пайда болушун билдирген. Бул формалдуу белги гана изилдөө институтунун пайда болушу жөнүндө айтууга толук негиз болуп бере албайт, ал жетишсиз. Формалдуу түрдө парламентаризм 1994, 1995 жана 1998-жылдары бир катар референдумдардан өтүп, калыптануусун уланткан. Бул окуялар эки палаталуу парламенттин түзүлүшүнө алып келип, алардын ыйгарым укуктары таризделген. КР өзүнүн парламенттик багытын мамлекеттик бийликтин жогорку органдарын уюштуруунун президенттик-парламенттик көрүнүшүнө өзгөрткөн.

Ошону менен бирге 1993-жылдагы Конституция укуктук системаны жана мамлекеттик башкарууну кайра реформалоо шартында өткөөл мезгилдин документи катары эсептелген. Бул саясий-укуктук контекст мамлекеттик механизмдин ишин уюштуруунун ылайыктуу вариантын издөөгө мажбур кылган жана азыр да уланууда. Мамлекеттин алдында башкаруу гана эмес, социалдык-экономикалык турукташтыруу маселелери турган. Бул бүгүнкү күнгө чейин КРдын саясий-укуктук

күн тартибине кедерги болууда. Жаңы миң жылдыкта аталган жагдайлар реформанын үчүнчү этабын өткөрүүгө түрткү болгон. 1994-жылы референдумдан жана 1994-жылдын 27-октябрындагы шайлоодон кийин 105 депутаттан турган эки палаталуу парламент ишин баштаган. Мыйзам чыгаруу жыйынынан 70 депутаттан, Эл өкүлдөр жыйынынан 35 депутаттан турган.

Мамлекеттик башкарууну реформалоонун кийинки этабында 2003-жылы КР ЖК бир палаталуу болгон. Бул референдумда КРдын Конституциясынын жаңы редакциясынын кабыл алынышы менен коштолгон.

Мамлекеттик түзүлүштүн демократиялык варианты жарандардын Конституцияда бекитилген укуктарын жана эркиндиктерин иш жүзүнө ашырууну камсыз кылган шарттардын пайда болушун талап кылат. Мамлекеттик бийлик бул максатка жетүү үчүн ыкчам жана ачык-айкын көмөк көрсөтө турган механизмдерди карашы керек, бул тийиштүү өзгөртүүлөрдү талап кылат. Кийинкилер мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын ортосундагы тең салмактуулукту издеп табуу проблемасын чечмейинче мүмкүн болгон эмес. Бийликти бөлүштүрүү системасында өкүлчүлүк органы кайсы орунду ээлей тургандыгы мамлекеттүүлүктү андан ары өнүктүрүүнүн багытын аныктаган. Демократиялык модель үчүн мыйзам чыгаруу бийлигинин артыкчылыгына, анын ачыктыгына жана профессионалдык даярдыгына негизделген элдик өкүлчүлүктү түзүү өтө маанилүү. Мындай моделди аныктоо жана иштеп чыгуу парламентаризм институтун теориялык жактан негиздөө үчүн илимий изилдөөлөр жана иштеп чыгуулар аркылуу гана мүмкүн. Илимий негиздерге таянуу КРдагы реформалоо маселелерин гана эмес, ошондой эле эл аралык тажрыйбаны да талап кылат, анткени анын жетишкендиктерин жана кемчиликтерин изилдөө биздин мамлекетке демократиялык реформалардын бардык оң жана терс жактарын эске алууга мүмкүндүк берет.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөө демилгелүү иш болуп саналат. Ошол эле учурда КРдын юридикалык илиминде бүгүнкү күндө аткарылып жаткан бардык илимий-изилдөө иштери менен тыгыз байланышта, анткени ал мамлекеттик бийликти ишке ашыруунун формасы катары парламентаризмди изилдөөгө багытталган.

Диссертациялык изилдөө КРдын өнүгүү багытын аныктоочу концептуалдык документтер менен тыгыз байланышта. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- 2018-2040-жылдарга КРды өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, анда КР ЖКга коомдук кызыкчылыктардын чыныгы өкүлүнүн ролу жүктөлгөн. КР ЖК бюджетти түзүүгө жана Өкмөттүн ишин көзөмөлдөөгө тийгизген таасири боюнча кеңири укуктарга ээ болушу керек деп белгиленүүдө. Стратегия күчтүү саясий партияларга негизделген парламенттик демократияны куруу багытын тандады. Бул изилдөөдө мамлекеттин алдына коюлган максаттарга жетиши үчүн парламентаризмди калыптандыруу жана бекемдөө боюнча илимий жактан негизделген тиешелүү сунуштар берилген.

- КРды 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн улуттук программасы, анын алкагында маданияттардын көп түрдүүлүгүн жана мамлекеттик органдардын инвестициялык жагымдуулугун колдоо приоритеттүү багыт катары тандалып алынган. Мамлекеттик башкарууга парламентаризм принцибин киргизмейинче мындай максатка жетүү мүмкүн эмес. Коомдун ар түрдүү топтору парламент аркылуу мамлекеттик бийликте бирдиктүү коомдук кызыкчылыкты калыптандырууга таасир этүү менен өз кызыкчылыктарын билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Бул коомдук керектөөлөрдү туура чагылдырган жана жарандардын укуктарын менен кызыкчылыктарын коргоонун иштиктүү механизмдерин камтыган мыйзамдарды кабыл алууга өбөлгө түзөт.

- 2020-2024-жылдарга КРдын укуктук саясатынын концепциясы мыйзамдуулук, максатка ылайыктуулук, ачыктык, адилеттүүлүк, тең катышуу, элдик бийлик, системалуулук жана илимий мамиле принциптерине негизделет. Концепция норма жаратуу процесстерин жакшыртууну жана мамлекеттик башкарууну реформалоону негизги багыт катары көрсөтөт. Бул багыттар мамлекеттик башкарууда актуалдуу мыйзам чыгарууга гана эмес, коомдук керектөөлөрдү объективдүү кабыл алууга жөндөмдүү тажрыйбалуу парламент болгон учурда гана ишке ашырылышы мүмкүн. Дал ушул сапаттуу мыйзам чыгаруу акыр аягында мыйзамдуулук режимин толук ишке ашырууга, ошондой эле жарандарды укуктук идентификациялоонун тиешелүү моделине алып баруучу жогорку деңгээлдеги укуктук-аң сезимдин калыптанышына өбөлгө түзөт.

Изилдөөнүн максаттары жана милдеттери. Диссертациянын максаты – КРда парламентаризмдин калыптанышын жана өнүгүшүн теориялык-укуктук, тарыхый-укуктук жактан изилдөө, илимий - практикалык сунуштарды, жаңы илимий моделдерди, парламентаризмди өнүктүрүүнүн жаңы системасын иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн максатына ылайык төмөндөгүдөй конкреттүү **милдеттер** коюлду:

- 1) Парламентаризм жөнүндө түшүнүктү кеңири ачып берүү;
- 2) Бийликти бөлүштүрүү концепциясынын алкагында парламент институтунун ордун аныктоо ыкмаларын талдоо;
- 3) Мамлекеттик бийлик менен коомдун диалогунда парламенттин болушун белгилөө;
- 4) Парламентаризм аксиологиясын изилдөөнүн маданий-тарыхый методун колдонууну сүрөттөө;
- 5) Либерализмди жана адам укуктарынын концепциясын ишке ашырууда парламентаризмдин методологиялык дилеммасын чечүү мүмкүнчүлүктөрүн карап чыгуу;
- 6) КРда парламентаризмдин пайда болушунун тарыхый өбөлгөлөрүнө талдоо жүргүзүү;
- 7) 1991-жылдан 1996-жылга чейинки мезгилде КРда парламентаризмдин эволюциясына байкоо жүргүзүү;
- 8) 1998-2020-жылдар аралыгында КРда парламентаризмдин мазмунун ачып берүү;

9) КР ЖКнын укук чыгаруу ишинде мыйзам чыгаруу процессинин жалпы маанисин иликтөө;

10) КРдын аткаруу жана сот бийликтеринин мыйзам чыгаруу процессине катышуусун кароо;

11) Парламенттин көзөмөлдөө функцияларынын жана бийликти бөлүштүрүү принцибинин катышын аныктоо;

12) Парламенттин көзөмөлдөө функцияларынын принциптерин жана формаларын ачып берүү;

13) Бюджеттик чөйрөдө парламенттик көзөмөлдөөнү ченемдик укуктук жактан камсыз кылуунун өзгөчөлүктөрүн кароо.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Мамлекет менен коомдун азыркы мамилелер системасындагы парламентаризм институтунун орду жөнүндөгү маселенин изилдөөгө алынышы, ошондой эле парламентаризмдин анын укуктук жана социалдык детерминанттарынын биримдигинде иликтөө илимий иштин жаңылыгы болуп саналат. Бул иште парламентаризм анын салттуу түрдө сунушталган чечмелөөлөрүнө караганда кеңири мааниде түшүндүрүлөт.

Парламентаризм институтунун иштөө теориясына жана практикасына байланыштуу көпчүлүк илимий эмгектерде ал мамлекет формасынын элементи катары берилет, атап айтканда: башкаруу формасы же мамлекеттик (саясий) режим. Бирок парламентаризм башкаруунун парламенттик гана формаларын билдирбейт, анткени анын негизин түзгөн эл өкүлчүлүгү (демократия), идеологиялык көп түрдүүлүк, бийликти бөлүштүрүү жана мыйзамдуулук принциптери парламенттик республикага гана эмес, ошондой эле «аралаш» жана президенттик башкарууга да, ошондой эле парламенттик жана дуалисттик монархияларга мүнөздүү. Ошол сыяктуу эле бийликти жүзөгө ашыруунун мамлекеттик (саясий) режимине карата парламентаризм индифференттүү тегиздикте каралышы керек.

Автор юридикалык илимде биринчи жолу парламентаризмди коомдук-саясий турмушту уюштуруунун натыйжасы катары тарыхый-укуктук контексте түшүнүүнү сунуштайт, ал элдик өкүлчүлүктүн, идеологиялык көп түрдүүлүктүн, коом менен мамлекеттин диалогу аркылуу бийликти бөлүштүрүү жана мыйзамдуулук принциптерин ишке ашыруунун формасы болуп саналат.

Дал ушул аталган баштапкы принциптердин практикада, мамлекеттик механизмдин иштөө процессинде айкалышы коом менен мамлекеттин ортосундагы бийлик мамилелеринин структуралык түзүүчү компонентин өз ичине алып жүргөн парламентаризм институтунун бар экендигин аныктайт.

Парламентаризмдин өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары катары жергиликтүү кеңештердин түзүлүшү жана өнүгүшү башкаруу системасынын жалпы өнүгүүсүндө да орун алды. Бирок, парламентаризмди жалпы түшүнүүдө, тарыхый-укуктук контексте бул анча деле мааниге ээ эмес. Мына ушуга байланыштуу парламентаризмдин калыптануу жана өнүгүү маселелерин теориялык - укуктук жактан изилдөө жана талдоо ЖКга карата жүргүзүлөт.

Диссертацияда атамекендик юриспруденциянын өкүлдөрү, чет өлкөлүк укук таануучулары шайланган парламентаризм институтун изилдөө парадигмаларына

толук талдоо беришет. Мында автор парламентаризмди илимий жактан кароонун калыптанган логикасын мыйзам чыгаруу органдарынын аткаруу жана сот бийликтеринин үстөмдүгү аркылуу түшүндүрүүгө аракет кылат, анын негиздемеси элдик өкүлчүлүк принциби аркылуу табылган.

Парламентаризм институтунун контекстинде мамлекеттик механизмди уюштуруу принциби катары элдик өкүлчүлүк принцибин изилдөө да жаңычыл болуп саналат. Диссертациянын автору өкмөт тарабынан бул принципти ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүүгө көңүл бурулбагандыгы акыркылардын коомдук кызыкчылыкты кабыл алуусунун төмөнкү деңгээлин, анын натыйжасында укуктук нигилизмдин пайда болушу жана укуктук режимдин туруксуз иштеши аныкталарын сунуштайт.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси парламентаризм институтун комплекстүү талдоодо турат. Бул эмгек аны изилдөөнүн жаңы багытын аныктайт.

Диссертациянын корутундулары мамлекеттин механизмдин уюштуруу жана иштетүү чөйрөсүндө түзүлгөн коомдук мамилелерди жөнгө салууга терс таасирин тийгизген парламентаризм институтун чечмелөөдө так эместиктерди четтетүү менен мыйзам чыгаруучу-өкүлчүлүктүү мекемелердин укуктук абалына айкындыкты киргизүүгө, ошондой эле укуктук нигилизмге каршы аракеттенүү чөйрөсүндө укуктук саясаттын концепциясын иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

Мындан тышкары диссертациянын жоболорунда юридикалык илимдин жалпы теориялык бөлүгүнүн ар кандай суроолоруна терең жооптор берилет, аларды мамлекеттин жана укуктун жалпы теориясынын проблемалары, конституциялык жана шайлоо мыйзамдарынын, укуктук жана саясий доктриналардын тарыхы боюнча курсту окутууда колдонууга болот.

Изилдөө иштин жыйынтыктары жана сунуштары академиялык укуктук изилдөөлөрдө, т.а., мыйзамдуулук режимин жана жалпы жарандык укуктук аң-сезимди мүнөздөөдө, башкаруу формаларын, мамлекеттик (саясий) режимдердин түрлөрүн, шайлоо системаларын сүрөттөөдө жана мамлекеттик бийлик органдарынын норма жаратуу жана укук колдонуу иш процесстеринде колдонулат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1.«Парламентаризм» категориясын талдоо көрсөткөндөй, аны аныктоодо изилдөөчүлөр анын башкаруу формасынын, саясий режимдин же коомдун саясий системасынын ортосунда бөлүштүрүлгөн негизги мазмунуна басым жасашат. Парламентаризмде бардык изилдөөчүлөр бөлүп көрсөткөн жалпы өзгөчөлүк – бул ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү, анын чегинде мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруу жана аткаруу бутагынын ортосундагы мамилелердин мүнөзү. Мында мамлекеттик аппаратта парламенттик мекемелердин үстөмдүк абалы баса белгиленет. Парламентаризм аны башкаруу формасы менен да, саясий-укуктук режим жана коомдун саясий тутуму менен да байланыштырууга мүмкүндүк берген айрым мүнөздүү белгилерге ээ. Ошентип, парламентаризм институту төмөнкүлөрдү болжолдойт: парламенттин болушун, бийликти бөлүштүрүүнүн болушун, бийликтин мыйзам чыгаруу бутагынын үстөмдүк абалын, кабыл алынган мыйзамдардын нормаларында көрсөтүлгөн коомдук кызыкчылыкты парламенттин

билдирүүсүн. Бул мүнөздөмөлөр башкаруу формасын, мамлекеттик режимди жана саясий системаны да түзүүчү фактор болуп саналат, анткени алар мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын ортосундагы мамилелердин моделин сүрөттөйт, демократиялык режимдин өзгөчө мүнөзүн камсыз кылат, ошондой эле коомдун керектөөлөрүн канааттандыруу, коомдук тилектештикти калыптандыруу үчүн негиз болот.

Ушуга байланыштуу парламентаризмди мамлекет жана укук теориясынын белгиленген категорияларынын чегинде, анын мамлекеттик бийликти уюштуруу жана жүзөгө ашыруу менен байланышкан мамлекеттеги дээрлик бардык саясий процесстерди кеңири камтый тургандыгы эске алынууга тийиш.

2. КРда парламентаризмдин коомдук-укуктук практикасына депутаттык жана министрлик кызматтарды айкалыштыруу принцибинин киргизилиши сунушталууда, анткени укуктук нормаларды түзүү жана аларды ишке ашыруу боюнча иш-аракеттерди кыйла натыйжалуу координациялоого көмөктөшөт.

Мындай мамиленин сынга алынышы бийликти бөлүштүрүүнүн тең салмактуулугу бузула турганына негизделет. Бийлик иш жүзүндө парламенттин колуна топтолот. Бул аталган принциптин классикалык моделине карама-каршы келет. Бирок бул учурда парламентаризм өзү саясий-укуктук көрүнүш катары табиятында мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосундагы өз ара мамилелерде дисбалансты мыйзам чыгаруу бийлигинин пайдасына камтыганын эске алуу зарыл. Мыйзам чыгаруу бийлигинин үстөмдүк кылуу абалы дал ушул парламент ар кандай социалдык топтордун карама-каршы кызыкчылыктары, коомдук баалуулуктар жана дүйнө таанымдары макулдашылган аянтча катары иш алып барганы менен шартталат. Мында өкүлчүлүктүү орган коомдук пикирдин кеңири спектрин кабыл алат жана анын негизинде коомдук кызыкчылыкты аныктоонун бирдиктүү критерийлерин түзөт. Акыркысы укуктук техникалык каражаттардын жардамы менен укуктун нормаларына киргизилет.

Бул жагынан алганда, мыйзам кабыл алууга түздөн-түз катышкан парламентарийлер гана коомдук кызыкчылыкты кабыл алып, укуктук нормаларды ишке ашыруунун жолдорун аныктайт. Демек, мыйзам чыгаруунун логикасы бизди мыйзамды колдонуу процессинин эң адекваттуу формасы мыйзам чыгаруучу бир эле учурда министрлик кызматты ээлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болот деген тыянакка бизди алып келет. Мындай жобо укук түшүнүүдөгү айырманы максималдуу кыскартууга жана мыйзамда камтылган ченемдик укуктук актылардын аткарылышынын сапатына терс таасирин тийгизген укуктук нормаларды чечмелөө процессиндеги керектөөлөрдү кыйла даражада кыскартууга мүмкүндүк берет.

3. Парламентаризмдин укуктук табияты өкүлчүлүктүү орган менен аткаруу бийлигинин ортосундагы мамилелерде турат, мында үстөмдүк кылуучу позиция парламенттик уюмга берилген. Бул укуктук пропорция элдик өкүлчүлүккө негизделген, аны «субсидиардык (кошумча) бийлик» категориясы аркылуу түшүнүү сунушталат.

Парламентаризмдин негизи конституциялык-укуктук жоболордо камтылган жана элдик суверенитет принцибин ишке ашыруу болуп саналат. Парламентаризмдин маңызын аныктоо үчүн анын тышкы формасы эмес, негизи

маанилүү. Коомдук мамилелерди натыйжалуу жөнгө салуу үчүн коомдук кызыкчылыкты оптималдуу иштеп чыгууга мүмкүндүк берип, мамлекеттик бийликтин иштешинин негизин түзгөн элдик өкүлчүлүк акыркы болуп саналат.

Коомдук кызыкчылыкты туура түшүнүү анын мыйзамда чагылдырылышынын аныктоочу шарты болуп саналат. Мыйзамдуулуктун жана укук тартибинин абалы коомдук кызыкчылыктын канчалык деңгээлде толук кабыл алынышынан көз каранды болот. Анткени, мыйзамдуулук – бул мыйзамды ишке ашыруунун формалдуу жагы [Тетин Д.В Мыйзамдуулук укуктун чыныгы көрүнүшү катары: дисс. ... ю.и.к.: 12.00.01. – Тамбов, 2007, 9-б.]. Бул «укуктун маңызынан, мазмунунан (ченемдеринен) жана формаларынан (укуктук кызыкчылыктарынан) колдонууга жана аны ишке ашыруунун башка түрлөрүнө, укуктук мамилелерге, укук тартибине чейинки байланыштыруучу жана өткөөл звено». Эгерде мыйзамда укук субъектисинин кызыкчылыгын коргоо механизми камтылбаса, анда укуктук талаптын (предписание) аткарылышы болбойт. Бул укуктук нигилизмдин бардык формаларынын көрүнүшү түрүндө терс кесепеттерге алып келет. Натыйжада коомдук тынчтык, саясий системанын позитивдүү динамикасы, ошондой эле жарандардын укуктук маданиятынын деңгээли өкүлдөрдүн коомдук кызыкчылыкты канчалык деңгээлде туура кабыл алуусуна жана түшүнүүсүнө жараша болот.

4. Парламентаризмдин баалуулукка негизделген теориялык-методологиялык түшүнүгү ушул категориядагы юридикалык дискурскa парламенттин ишмердүүлүгү аркылуу элдик суверенитет принцибин ишке ашыруунун бүткүл системасынын баалуулуктарын кабыл алуусуна көмөк көрсөтүүнү камтыйт. Нарктык көз караштан алганда, изилденип жаткан категорияны адилеттүүлүк, адеп-ахлак, жарандык коом, менчик, тынчтык, эркиндик, мыйзам жана аны ишке ашыруу сыяктуу компоненттерди эске алуу менен кароо сунушталат. Бул жагынан алганда, парламентаризм коомду жана мамлекетти уюштуруунун либералдык концепцияларын турмушка ашыруунун фонунда гана пайда болушу мүмкүн. Парламент, бул баалуулуктар системасында, парламентаризм принцибинин институционалдык көрүнүшү болуп саналат. Ал адам укуктары менен катар либералдык моделдин институционалдык көрүнүшүнө айланат. Практикалык чөйрөдө бул жагдай толеранттуулуктун жана мыйзамдуулуктун чегин көрсөтүүчү, кагылышуу чекиттеринде биригүүчү бир катар аксиологиялык проблемаларды жаратат.

Маданий контексте парламентаризм, анын бир бөлүгү катары, либерализмди илимий жактан иштеп чыгуу анын фундаменталдуу негиздемеси болууга мүмкүндүк берген жаңы доордо калыптана баштаган. Либерализм философиясы өзүнө утилитардык баалуу багыттарды камтыган. Ал эркиндик, теңдик, адилеттүүлүк жана тынчтык принциптерин түшүнүүнү кеңейтип, аларды рационалдуулукка негиздеген. Ошол эле учурда адилеттүүлүктүн жана мыйзамдуулуктун пайдубалы байыркы маданиятта эле түптөлгөндүгүн жокко чыгарууга болбойт. Парламенттик маданияттын өзү, антропологиялык контексте, бир эле учурда экономикалык чөйрөдө иштеген, жүрүм-турумунда пайданы, байланыштарды жана аларга тиешелүү инструменттерди камтыган саясий адам түшүнүгү менен бирге пайда

болгон. Бул парламентаризмди дисциплиналар аралык объект катары кароо керек деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

5. Парламентаризм институт катары Кыргызстанга мүнөздүү болгон. Ал Россия империясына же Совет мамлекетине кошулуу сыяктуу тарыхый окуялардын жүрүшүндө англис парламентаризминин кабыл алынган институту катары киргизилген эмес. Кыргызстанда парламентаризмдин келип чыгышын уруулук түзүлүш пайда болгон мезгилде эле табууга болот. Бирок анда парламентаризмдин бир гана белгиси, тактап айтканда, өкүлчүлүктүү органдын курултай, жыйын ж. б. түрүндө иштегенин айтууга болот. Кыргыз мамлекетинин доорунда бийликтин жогорку органы болуп курултай эсептелген, анда каган көтөргөн маселелер каралып, мамлекеттин ички жана тышкы саясаты аныкталган. Бирок белгилей кетүүчү нерсе, курултайга ак сөөктөр, тактап айтканда, кагандын башкаруучулары, бий, бектер кирген, алар да аткаруу бийлигинин функцияларын аткарышкан. Бул органдар мамлекет жана уруу үчүн эң маанилүү маселелерди чечишкен, алгачкы этапта монархтын тагдырын да чече алышкан. Убакыттын өтүшү менен алар ак сөөктөрдүн жыйындысына айланып, мамлекеттик чечимдерди кабыл алууда мурдагы таасирин жоготушкан.

6. 1993-жылкы Конституция нормаларын талдоодо, ал бийликтин жана башкаруу түзүмүнүн формасын түз көрсөтпөстөн, негизинен аралаш форманы белгилеген. Анда Президент 1978-жылдагы Конституцияда белгиленген ыйгарым укуктарга салыштырмалуу укугу көбүрөөк көлөмгө ээ болгон. 1978-жылдагы Конституциянын нормалары парламенттик республиканын классикалык формасын бекиткен, анда мамлекетти ЖК башкарып, Президент өкүлчүлүк функцияларды аткарган.

Конституциянын 78-беренесинде: «эл депутаттарынын кеңештери – Кыргыз ССРинин ЖК, эл депутаттарынын облустук, райондук, шаардык, шаарлардагы райондук, поселкалык жана айылдык кеңештери – мамлекеттик бийлик органдарынын бирдиктүү системасын түзөт», - деп көрсөтүлгөн [*Кыргыз ССРинин Конституциясы 20-апрель 1978-жыл. Электрондук ресурс: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064>*]. Конституциянын 82-беренесине ылайык ЖКга аткаруу жана контролдоо ыйгарым укуктары бекитилген: «Эл депутаттарынын кеңештери мамлекеттик, чарбалык жана социалдык-маданий курулуштун бардык тармактарын түздөн-түз жана алар түзгөн органдар аркылуу жетектейт, чечимдерди кабыл алат, алардын аткарылышын камсыз кылат, чечимдердин турмушка ашырылышына көзөмөл жүргүзөт» [*Кыргыз ССРинин Конституциясы 20-апрель 1978-жыл. Электрондук ресурс: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064>*]. Конституциянын 97-беренесине ылайык «Кыргыз ССРинин Конституциясын кабыл алуу, ага өзгөртүүлөрдү киргизүү; Кыргыз ССРинин экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнүн мамлекеттик пландарын, Кыргыз ССРинин мамлекеттик бюджетин жана алардын аткарылышы жөнүндө отчетторду бекитүү; ага отчет берүүчү органдарды түзүү Кыргыз ССРинин ЖК тарабынан гана жүзөгө ашырылат». Мындан тышкары, мыйзам чыгаруу бийлиги ЖКнын өзгөчө ыйгарым укугу болуп саналат. Бул 1978-жылдагы Кыргыз ССРинин Конституциянын жоболору 1993-жылдагы КРдын

Конституциясынын нормаларына салыштырмалуу формалдуу болсо да, мамлекеттик түзүлүштүн парламенттик моделинин маани-маңызын кыйла толук чагылдырган деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

7. КРда мыйзамдарды мамлекет тарабынан демилгелөө практикасында белгилүү бир тобокелдиктер бар. Негизги мыйзамдын нормаларына ылайык, КР Министрлер Кабинетинин төрагасы мыйзам чыгаруу демилге укугуна ээ, ал мамлекет башчысына баш ийет, анткени ал Президенттин администрациясынын жетекчисинин ролун айкалыштырып иштейт. Ушуга байланыштуу бул субъект мыйзам долбоорлорун демилгелөө укугун ишке ашырууда канчалык көз карандысыз боло алат, бул учурда ал өз эркин эмес, мамлекет башчысынын эркин билдирүүчүсү болуп калбайбы деген мыйзам ченемдүү суроо туулат. Мындан тышкары, негизги мыйзам боюнча КРда өкмөт деп эмне эсептелээри толук түшүнүксүз, эгерде аны аткаруу бийлигин ишке ашыруучу орган деп түшүнсөк, анда бул туура эмес, анткени аткаруу бийлиги катары КРдын Министрлер Кабинети эмес, аны КР Конституциясына ылайык Президент ишке ашырат.

8. Мыйзам долбоорун бекитүү стадиясында депутаттар тарабынан демилгеленген мыйзам долбоорлоруна КР Министрлер Кабинетинин корутундусун милдеттүү түрдө киргизүү жөнүндөгү норманы алып салуу сунушталууда. Долбоордун негиздеме-маалымкатында көрсөтүлгөн финансылык бөлүккө жана башка учурларга байланыштуу маалыматтарга толук ээ болгондуктан, КРнын Министрлер Кабинети депутаттар тарабынан долбоорду иштеп чыгуу стадиясында катышууга жана андан кийин КРдын Министрлер Кабинетинин туруктуу өкүлү корутунду менен бардык маалыматтарды иштеп чыгуучуга берүүгө милдеттүү.

Мисал катары мамлекеттик бюджеттин эсебинен жабылуучу чыгымдарды көбөйтүү же анын киреше бөлүгүн кыскартуу менен байланышкан долбоорлорду келтирсек болот. Мында финансылык каражаттарды башкаруу, алардын көлөмүн аныктоо, аларды пайдаланууну болжолдоо жана жалпысынан мамлекеттин активдерин башкаруу менен байланышкан бардык нерселер КР Министрлер Кабинетине таандык, б.а. мамлекеттин финансылык жана акча саясатын дал ушул аткаруу бийлиги жүзөгө ашырат. Ушуга байланыштуу Министрлер Кабинети долбоорду демилгелөөдө мыйзам долбоору боюнча бардык зарыл маалыматтарга ээ. Ал эми жарандар же конкреттүү депутат бул маалыматка ээ эмес, демек, мыйзам долбоору демилгеленгенде, алар КР Министрлер Кабинетине кайрылууга аргасыз болушат, б.а. жарандардын жана депутаттардын өкүлдөрү болгон закон чыгаруу демилгесинин субъектиси каржылоо булагын аныктоо үчүн КР Министрлер Кабинетинен долбоор боюнча маалымат алууга тийиш. Бул жерде Кыргыз Республикасынын «КР Министрлер Кабинети жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 27-беренесинде талап кылынгандай, долбоордун каржылык бөлүгүн түзүүгө Министрлер Кабинети өзү түздөн-түз катышкан болсо, долбоорго кайталап корутунду берүүнүн максатка ылайыктуулугу жөнүндө мыйзам ченемдүү маселе келип чыгат.

9. Парламенттик көзөмөлдү тар жана кең мааниде түшүнүү баса белгиленет. Кең мааниде алганда, парламенттик көзөмөл – бул берилген ыйгарым укуктардын чегинде мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан жүзөгө ашырылуучу мамлекеттик

көзөмөлдүн бир түрү. Эгерде парламенттик көзөмөл парламенттин түздөн-түз ыйгарым укуктарынын чагылдырылышы болсо, анда аны башкаруу циклинин бир түрү катары, б.а. тиешелүү субъекттерди көзөмөлдөө аркылуу анын өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруу функцияларын ишке ашыруу катары кабыл алуу керек. Мыйзам чыгаруу бийлигинин, парламенттин маңызы дал ушул мамиледе экени көрүнүп турат. Тар мааниден алганда, парламенттик көзөмөл аткаруу бийлигинин органдарына парламенттин көзөмөлүн билдирет.

Парламенттик көзөмөл эч качан бийликти бөлүштүрүү теориясына каршы каралбашы керек, тескерисинче, мындай көзөмөлдүн болушу, бир жагынан, мыйзам чыгаруу органына жүктөлгөн милдеттерди жана ыйгарым укуктарды ишке ашырууга багытталса, экинчи жагынан, анын компетенцияларынын чөйрөсүн ачык-айкын көрсөтөт. Негизгиси, бийликти бөлүштүрүү системасында парламенттик көзөмөл бийлик бутактарынын ортосундагы көзөмөлдүн эки жакка тең элементтеринин бири болуп саналат.

10. Парламенттик көзөмөлдүн принциптери анын негизги максатын ишке ашырууга толук шарт түзөт. Мында парламенттик контролдун мыйзамдуулук принциби кош функцияны ишке ашыраарына көңүл буруу зарыл: бир жагынан мыйзам чыгаруу органы тарабынан жүзөгө ашырылуучу көзөмөл өзү мыйзамдын аткарылышына мониторинг жүргүзүүгө жана текшерүүгө багытталса, экинчи жагынан – парламенттик көзөмөлдүн мыйзамдуулук принциби контролдук иш-чараларды өткөрүүнүн бардык тиешелүү нормаларынын сакталышын камсыз кылат.

Парламенттик көзөмөл, биринчи кезекте, мыйзамдардын нормаларын ишке ашырууга мониторинг жүргүзүү менен байланыштуу, б.а. негизинен мыйзамдуулук принциби парламенттик көзөмөл маңызы болуп саналат. Мындан тышкары, бул принцип контролдоо жүргүзүү эрежелерин караган нормалардын кыйшаюусуз аткарылышын камсыз кыла турган башталыштарды камтууга тийиш.

11. Парламент депутаттык суроо-талап жөнөтүү сыяктуу көзөмөл рычагын сактайт. Ошону менен бирге, парламенттин өкмөттү көзөмөлдөөнүн мындай ыкмасын анын отчетторун угуунун алкагындагы отчеттуулугуна салыштырууга болбой тургандыгы шексиз, анткени суроо-талаптарды жөнөтүү жолу менен парламенттик көзөмөл дайыма конкреттүү мүнөздө болот, системалык жана комплекстүү болуп саналбайт.

Бул суроо-талап парламенттин жыйынынын күн тартибине киргизүү үчүн Координациялык кеңешке жөнөтүлөт, анда ал талкууланат жана суроо-талапты жөнөтүү жөнүндө тиешелүү токтом кабыл алынат. Көрсөтүлгөн токтом Координациялык кеңеш тарабынан тиешелүү кызмат адамына жөнөтүлөт.

Суроо-талап кимге жөнөтүлүшү мүмкүн болгон субъекттердин чөйрөсүн талдоо алардын жалпы өзгөчөлүгү мамлекет менен кандайдыр бир түрдө байланышта экендигин ырастоого мүмкүндүк берет. Парламенттик суроо-талапка жооп алгандан кийин ал ЖКнын жыйынында талкууланышы керек, анын жыйынтыгы боюнча мыйзам чыгаруу органы алынган жооп боюнча өз позициясын билдирүү ыкмасы катары токтомду кабыл ала алат.

Кандай болгон күндө да, бул механизм бийликтин мыйзам чыгаруу бутагынын аткаруу бутагына тийгизген таасири үчүн жетишсиз болуп саналат. Бул

бийликтердин тең салмактуулугунун экинчисине карата дисбаланс экенин көрсөтүп, КРда парламентаризм институтун өнүктүрүүгө жана тариздөөгө терс таасирин тийгизет.

12. Парламенттик көзөмөлдү жүзөгө ашыруунун максаттарын, объекттерин жана ыкмаларын (критерийлерин жана индикаторлорун) аныктоо менен парламенттин көзөмөлдөө функциялары жөнүндө атайын мыйзамга тиешелүү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү, ошондой эле республикалык бюджетти аткаруунун натыйжалуулугунун так критерийлерин иштеп чыгуу, Эсептөө палатасы тарабынан парламентке берилүүчү Республикалык бюджеттин аткарылышын баалоо үчүн, анын мамлекеттик программаларга жана стратегияларга ылайык келишин текшерүүнү киргизүү зарыл.

Республикалык бюджетти аткаруу календардык жылдын ичинде жүзөгө ашырылгандыктан, көрсөтүлгөн мезгилдин ичинде контролду жүзөгө ашыруу маанилүү, анткени бул учурда бул процесстеги четтөөлөргө өз убагында чара көрүү менен республикалык бюджетти ишке ашыруу боюнча аткаруу бийлигинин иш-аракеттерине түзөтүүлөрдү киргизүүнү камсыз кылууга болот. Бул үчүн иштелип чыккан мониторинг методикасынын негизинде өлкөнүн парламенти тарабынан республикалык бюджеттин аткарылышына квартал сайын жана ай сайын мониторинг жүргүзүү максатка ылайыктуу.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөө парламентаризмди өнүктүрүүнүн тарыхый-укуктук негиздерине арналган комплекстүү илимий изилдөө болуп саналат. Анын негизин кеңири теориялык материал жана юридикалык практика түзөт.

Автор КРдын юридикалык илимин өркүндөтүүгө багытталган бул илимий изилдөөнүн негизги жоболорун көрсөткөн. Өз кезегинде бул жоболор укук теориясынын жаңылыгын жана теориялык маанисин аныктайт.

Диссертант системалык негизде ички жол-жоболорду жакшыртуу, ЖКны институционалдык өнүктүрүү боюнча иштерди жүргүзгөн, «КР ЖКнын регламенти жөнүндө» мыйзам долбоорунун демилгечиси жана иштеп чыгуучусу болуп, парламентте иштеп жаткан мезгилде биринчи жолу экспертизалардын милдеттүү беш укуктук, укук коргоочулук, гендердик, коррупцияга каршы, экологиялык түрү киргизилген.

Автор депутаттар тобунун курамында 2013-жылдын январында бекитилген «Жогорку Кеңештин 2016-жылга чейин өнүктүрүү стратегиясын» жана КР ЖКсынын 2016-жылдын 6-октябрындагы № 958, VI токтому менен бекитилген «Жогорку Кеңешти 2021-жылга чейин өнүктүрүү стратегиясын» иштеп чыгууга катышкан.

КР ЖКны өнүктүрүү стратегияларынын алкагында өкүлчүлүктүү мыйзам чыгаруу, көзөмөлдөө функцияларынын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында негиздер түптөлүп, парламенттин ишинин ачыктыгын камсыз кылуу, жарандык коом менен иштөөнү, кабыл алынып жаткан мыйзам долбоорлорунун сапатын, комитеттердин ишмердүүлүгүн жакшыртуу, КР ЖКнын аппаратынын потенциалын жогорулатуу боюнча чоң иштер жасалган.

Регламент жана депутаттык этика боюнча комитеттин төрагасы болуп иштеп, «Мыйзам долбоорлорун экспертизалар кызматы», «Тексттердин аныктыгы кызматы» долбоорлору ишке ашырылган. Парламентаризмди өнүктүрүүгө көмөктөшүү жана парламенттин мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгүн илимий-укуктук жактан камсыздоо максатында түзүлгөн «Илимий-изилдөө борбору» түзүлгөн, учурда борбор КР ЖК алдындагы мамлекеттик «Парламентти жана демократияны өнүктүрүү борбору» мекемеси болуп саналат. Борбор ЖКнын мыйзам чыгаруу, эксперттик жана аналитикалык ишмердүүлүгүн илимий-укуктук жактан камсыз кылуучу базалык мекеме катары иштейт.

Диссертант «Парламентаризм күнүн» белгилөө жөнүндө» КР ЖК токтомунун демилгечиси жана иштеп чыгуучусу болуп саналат.

1922-жылдын 4-июнунда Пишпек шаарында кыргыз элинин 425 делегаты катышкан Тоолуу Кыргыз облусунун кеңештеринин биринчи уюштуруу съездинин ачылышы болгондугуна байланыштуу «Парламентаризм күнү» деп бекитүү сунушталган. Бул долбоорду бекитүүдө парламентаризм жаатындагы эмгек сиңирген юрист, тарыхчы, эксперттердин катышуусунда илимий конференциялар уюштурулган. Жыл сайын 4-июнда ар кандай академиялык мекеме жана башка жерлерде ушул темада конференция, тегерек стол, лекциялар өткөрүлөт.

«Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө», «Жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоо жөнүндө» КРдын мыйзамдарынын демилгеленген жана иштелип чыккан долбоорлору улуттук парламентте, ошондой эле жергиликтүү парламенттерде гендердик, жаштар, башка улуттар, ДМЧА (ден соолугуна байланыштуу мүмкүнчүлүктөрү чектелген адамдардын) маселелерин чечүүгө мүмкүндүк берген. Парламенттин негизги милдети өкүлчүлүк милдет болуп саналгандыктан, парламенттин курамы бүтүндөй калктын толук катмарын чагылдырышы керек.

Ошондой эле диссертант КРдын «Мамлекеттик, жарандык жана муниципалдык кызмат жөнүндө»; аялдарга жана кыздарга карата зомбулукка тиешелүү кылмыш кодексине өзгөртүүлөрдү киргизүү; «Үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо жөнүндө» ж.б. мыйзамдарынын демилгечилер жана иштеп чыгуучулар тобунда иштеген.

Автор Кумтөр боюнча депутаттык комиссиялардын, мектепке чейинки, медициналык, маданият жана спорт мекемелерин, интернат мекемелерин менчиктештирүүнүн мыйзамдуулугун текшерүү боюнча комиссиялардын демилгечиси жана активдүү катышуучусу болгон.

Парламентте иштеген учурунда ал парламентарийлердин өз ара иштөөсү, мыйзам актыларын жана сунуштамаларды иштеп чыгуу, КМШнын жалпы экономикалык мейкиндигинин укуктук негиздерин калыптандыруу, парламентаризмдин тарыхын изилдөө жана жайылтуу үчүн башкы аянтча болуп саналган КМШга мүчө-мамлекеттердин Парламенттер аралык ассамблеясынын мүчөсү болгон.

КМШнын Парламенттер аралык ассамблеясынын комиссияларында, Борбордук Азиядагы жана Европадагы башка парламенттер аралык жыйындарга катышып, баяндамаларды жасаган.

Диссертациялык изилдөөлөрдүн негизги жыйынтыктары «Мамлекет жана укук теориясы», «Мамлекет жана укук теориясынын маселелери», «Саясий жана укуктук доктриналардын тарыхы», «Салыштырма укук» окуу курстарында колдонулган.

Диссертант Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргызстан эл аралык университети, КР ТИМ Дипломатиялык академиясы, Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясы, Кыргыз экономикалык университети, КР Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясы, М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети, Ош мамлекеттик университети, Ош мамлекеттик педагогикалык университети, Ош мамлекеттик юридикалык институту, Кыргыз-Өзбек университеттеринде системалуу түрдө төмөнкү темадагы лекцияларды окуган:

- «Борбордук Азиядагы биринчи парламенттик Республика: Кыргызстан»;
- «Кыргыз Республикасында парламентаризмдин калыптанышы жана өнүгүшү»;
- «Парламенттин бюджеттик көзөмөлүн ченемдик укуктук жактан камсыз кылуунун өзгөчөлүктөрү»;
- «Борбордук бийлик органдарына карата парламенттик көзөмөл»;
- «Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруу процессинин мааниси жөнүндө маселе боюнча»;
- «Парламенттин контролдук функцияларынын принциптери (теориялык-укуктук аспект)»;
- «Кыргыз Республикасынын Президентинин, сот бийлигинин жана Өкмөттүн мыйзам чыгаруу процессине катышуусу»;
- «Укук чыгаруу ишмердигинде Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруу процессинин жалпы мааниси»;
- «Кыргыз Республикасындагы мыйзам чыгаруу процессинин этаптары»;
- «Мыйзам чыгаруу бийлигин калыптандырууда сот бийлигинин ролу жана мааниси жөнүндө»;
- «Кыргыз Республикасында парламентаризмди калыптандыруу көйгөйлөрү жөнүндө»;
- «Саясий партия жана анын Кыргыз Республикасынын саясий системасындагы абалынын өзгөчөлүктөрү жөнүндө маселеге карата».

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору, корутундулары жана натыйжалары ата мекендик жана чет элдик илимий басылмаларда жарыяланган 18 илимий макалада чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, беш бөлүмдөн, он үч бөлүмдөн, корутундулардан, практикалык сунуштардан жана

пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 327 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөө темасынын актуалдуулугу жана илимий жаңылыгы негизделет, диссертациянын темасынын ири илимий программалар менен байланышы көрсөтүлөт, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталат, изилдөөнүн практикалык мааниси көрсөтүлөт, коргоого коюлган жоболор түзүлөт, диссертациянын теориялык, методологиялык негизи аныкталат жана диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы, түзүмү жана көлөмү жөнүндө маалымат берилет.

Үч баптан турган *«Парламентаризм институтун түшүнүү маселелери (адабий сереп)»* деп аталган биринчи бөлүм парламентаризм институтунун өнүгүү проблемаларын чагылдырган негизги булактарды бөлүп көрсөтүүгө арналган. Маселени изилдөөнүн негизги багыттары жана маанилүү мүнөздөмөлөрү аныкталган.

Биринчи бөлүктүн «Парламентаризмди изилдөө баяндары» деген биринчи бөлүмүндө орто кылымдардагы, жаңы доордогу жана азыркы учурдагы чет элдик жана орус илимий адабияттарында камтылган "парламентаризм" категориясына так талдоо берилген.

Парламентаризмдин **теориялык ыкмасынын негиздерин** иштеп чыгууга ата мекендик окумуштуулар Арабаев А.А., Арабаев Ч.И., Бейшембиев Э.Ж. Бокоев Ж.А., Борубашов Б.И., Ганиева Т.И., Курманов И.З., Мурзабекова Ж.Т., Мырзалимов Р.М., Ниязова А.Н., Пак Н.О., Розахунова Н.Р., Тен А.В., Токтобаев Б.Т., Торогельдиева Б.М., Укушев М.К., Чикеева З.Ч. ж.б. салым кошушкан.

Бул теориялык проблемага Алексеев А.А., Баренбойм П.Д., Бирюков Н.И., Герье В.И., Гессен В.М., Дайси А., Котляровский С.А., Левин И.Д., Могунова М.А., Муравский В.А., Обухов С.П., Сергеев В.Н., Топорнин Б.Н., Усанов В.Е., Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е., Чичерин, Шульженко Б.Н. сыяктуу мамлекет жана укук теориясынын проблемаларын изилдеген көрүнүктүү окумуштуулар өз эмгектерин арнашкан.

Аристотель, Г.Бюрдо, Г.В.Гегель, Т.Гоббс, Дж. Локк, Т.Джефферсон, И.Кант, Н.Макиавелли, Ш.-А. Монтестье, Платон, Ж.Ж. Руссо, Сократ, А.Токвиль, Франклин жана башка укук теоретиктеринин фундаменталдуу эмгектери укук жөндөмдүүлүгүнүн укуктук түзүлүшүн изилдөөгө жана өнүктүрүүгө арналган.

Парламентаризм институтунун мааниси менен негизги максаттын аныктоо үчүн түрдүү теориялар жана концепциялар пайда болгон. Бирок ар бир көз караш парламентаризмдин өзүнүн аныктамасы менен мүнөздөлгөн. Бүгүнкү күндө илим бир катар көз караштар менен күрөшүүнү улантууда. Ошол эле учурда каралып жаткан институт мамлекеттик башкаруунун негизинде экенин белгилей кетүү керек. Мындан тышкары парламентаризм институту укук жана мамлекет теориясынын алкагында колдонулган терминдерди ачууда методологиялык жактан маанилүү категория катары колдонулушу мүмкүн. Ошону менен бирге жалпы укук теориясынын алкагында парламентаризм институту жалпы каралып, кээде теориялык изилдөөлөрдүн сыртында калат. Парламентаризм түшүнүгү мамлекеттин

жана укуктун жалпы теориясынын айрым аныктамалары аркылуу аныкталат. Мында «мамлекеттик режим», «башкаруу формасы», «коомдун саясий система» сыяктуу айкалыштар колдонулат. Ошол эле учурда укук теориясынын чегинен чыккан, анын категориялары жана терминологиясы менен байланышпаган башка аныктамалар да бар экенин унутпашыбыз керек. Ошентсе да ушул сыяктуу аныктамалардын семантикасы болжол менен жогоруда биз санап өткөн айкалыштар менен бирдей бойдон калууда. Аларга «коомдук-саясий түзүлүш», «мамлекеттик бийликти уюштуруу», «коомго мамлекеттик жетекчилик» сыяктуу конструкциялар кирет.

Парламентаризмди советтик изилдөөчүлөр жана алардын чет өлкөлүк кесиптештеринин түшүнүүсү ХХ кылымдын башындагы теориялык иштеп чыгуулар менен айырмаланбайт. Бул жерде бардык түшүндүрүүлөрдү эки жыйынтыкка байланыштырса болот. Парламентаризмди башкаруу формаларына же саясий режимдин түрүнө киргизишет.

Азыркы укук теориясы мурунку этаптардын укуктук ой-пикирине таянат жана аларды эске алуу менен парламентаризмдин маанилүү негиздерин табууга аракет кылат. Бүгүнкү күндө укук теориясы аталган институт карала турган предметтик чөйрөнүн кеңири спектрине таянат. Ушундан улам парламентаризмдин ар түрдүүлүгү ачык боло баштайт.

Парламентаризмге байланыштуу ой-пикирлер тизмеги бекеринен эмес. Ал мамлекеттик бийликти уюштуруу жана ишке ашыруу боюнча идеялардын жана концепциялардын ар түрдүүлүгүнүн натыйжасында калыптанган. Ага, карабастан парламентаризмдин негизи катары колдонулган ар кандай авторлордун бардык аныктамаларын классификациялоого болот. Биринчи топту башкаруу формасы катары каралып жаткан институттун аныктамаларынын жыйындысы түзөт. Экинчи топ аны саясий-укуктук режим катары карайт. Үчүнчү топко парламентаризм саясий мүнөздөгү система катары каралган аныктамалар кирет. Акырында, аныктаманын төртүнчү тобу аны идея катары карайт.

Парламентаризмди ар кандай мүнөздөөгө болот. Бирок бирөө ачык бойдон калууда. Бул категорияда мамлекеттик бийликти уюштурууга жана аны ишке ашыруу ыкмаларына, саясий мейкиндикти моделдөөгө да тиешелүү компоненттер бириктирилген. Дал ушул жагдай укуктук теориянын алкагында парламентаризмдин маанилүү касиеттерин аныктоодо негизги кыйынчылык бойдон калууда.

Биринчи баптын «Парламент институту бийликти бөлүштүрүү концепциясынын алкагында» деген экинчи бөлүмүндө бийликти бөлүштүрүүнүн классикалык моделин түзгөн булактар изилденет, ошондой эле бул системадагы парламенттин ролу жана орду боюнча илимдеги көз караштар келтирилет.

Албетте парламентаризмди толук иликтөө үчүн бийликти бөлүштүрүү принцибинин таасирин аныктоо зарыл. Мында бул принцип парламенттин ролун кандай аныктай турганын жана ал жалпы парламентаризм үчүн канчалык негиздүү экенин так аныктоо керек. Бул милдеттерди чечүүдө биздин алдыбызда мамлекеттик бийлик институттарынын динамикасында жана статистикасында жаңы горизонт ачылат, анын чегинде парламентаризмдин болушунун зарыл шарты катары парламенттин болушунун өзү эле көйгөй жаратат. Башкача айтканда, мамлекетте

парламентаризмдин бар экендигин ырастоо үчүн парламенттин болушу жетиштүү негиз болуп саналабы деген суроо туулат.

Коюлган проблемаларды чечүүнүн бир жолу, балким, тарыхый перспективада бийликти бөлүштүрүү принцибинин жеке көрүнүштөрүн пайда кылат. Бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук анализи парламентаризмди талдоодо пайда болгон маселелерди кыйла тактоого жөндөмдүү деген ойго алып келет.

Мамлекеттин либералдык-демократиялык моделинин чегинде, бийликти бөлүштүрүү теориясы мамлекеттик бийликти ишке ашырууда фундаменталдуу болуп саналат. Ал мамлекеттин механизмдин уюштуруудагы норма жөнүндө бүгүнкү түшүнүктү калыптандырат. Ошондуктан анын чегинен чыгуу саясий процесстерде кандайдыр бир стандарттан чегинүү катары каралат. Бийликти бөлүштүрүү принцибин урматтоо агартуу доорунун мыкты акылмандары иштеп чыккан баалуулуктарды кабыл алуу катары кабылданат. Дал ушул доордо аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликтеринин, ошондой эле алардын сот системасы менен бирдикте өз ара тең салмактуу мамилелерин түзүү аркылуу мамлекеттик бийликти узурпациялоого бөгөт коюлган түшүнүктөр жаралган. Бирок мындай абал дайыма эле мамлекеттик түзүлүшкө мүнөздүү болгон эмес.

Үчүнчү баптын «Мамлекеттик бийлик менен коомдун диалогунда парламенттин болушунун контексттик алкагы» деген биринчи бөлүмүндө классикалык вариантта парламентаризм мыйзам чыгаруу бийлиги мамлекеттин механизмде үстөмдүк абалды ээлейт деп белгиленген. Парламентаризм формалдык жактан парламент сыяктуу органдын болушу менен ишке ашат. Укуктук системада парламент саясий талкуу аркылуу мамлекеттин эрки калыптануучу аянтча катары иштейт. Мамлекеттик эрк коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган мыйзамдарда белгиленген мыйзам чыгаруу эрежелеринде чагылдырылат. Өз кезегинде жарандардын укуктук аң-сезиминин деңгээли бардык коомдук катмарлардын керектөөлөрүнүн мыйзамда толук чагылдырылышына, укуктук ченемдерде көрсөтүлгөн инсандын кызыкчылыктарын коргоо даражасына жараша болот. Укук бийлиги – укуктук нигилизмден мыйзамды чындап урматтоого чейин коом тарабынан канчалык кабыл алынышы бул өзгөрмөлөрдөн көз каранды. Бул процесстин этаптары мыйзам ченемдеринде көрсөтүлгөн мамлекеттик эркти түзүүчүдөн келип чыккан.

Мамлекеттик бийлик органдарынын арасында парламенттин үстөмдүгү жөнүндөгү суроо бул жагдайдын себептерин түшүнүү зарылчылыгын камтыйт. Бирок бул институттун изилдөөчүлөрү ага жооп берүүдөн качышат. Бул маселе боюнча юридикалык адабияттарда парламентке мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктары берилген деген бир гана аргумент келтирилген. Мындай түшүндүрмө канааттандыруучу көрүнөт. Анткени мыйзамдар жогорку юридикалык күчкө ээ болгон жалпыга милдеттүү нормалар түрүндө мамлекеттин таризделген эркин камтыйт. Бул нормалар мамлекет үчүн коомдук жана жеке мүнөздөгү эң маанилүү коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган. Ошону менен бирге, мыйзам чыгаруу атрибутивдик түрдө парламентке таандык мыйзам чыгаруу функциясын камтыйт. Ошондуктан парламенттин башка мамлекеттик органдарга караганда артыкчылыктуулугун ушул функция аркылуу гана түшүндүрүү тажрыйбасыздык

болмок. Парламентаризмдин маңызын аныктоо үчүн анын тышкы формасы эмес, негизи маанилүү. Мамлекеттик бийликтин иштешинин негизин түзгөн элдик өкүлчүлүк акыркы болуп саналат.

Юридикалык адабияттарда өкүлчүлүктүн предмети тууралуу талаш-тартыштар уланууда. Муну менен эмнени түшүнөбүз – элдин эркиби же элдик бийликтиби? [Усанов В.Е. *Россиядагы парламентаризм: калыптануу жана ишмердүүлүктүн конституциялык-укуктук негиздери: ю.и.д... дисс.: 12.00.02. – М., 2007. – 26-б.*] Парламентаризм боюнча англис адиси Г.Брумдун көз карашы кызыктуу. Анын пикиринде, бул институттун негизин «эл бийликтен ажыратылат, ал чектелүү убакытка эл тарабынан шайланган өкүлгө сунушталат» деген жобо түзөт. Эгерде бул бийлик алмашуу болбогондо, ал шайлоочулар өздөрү аткарышы керек болгон башкарууга катышуусу керек» [Тахтарев И.К. *Өкүлчүлүктөн элдик бийликке // Юридикалык библиография: 1-июнь 1907-ж., Демидов юридикалык лицейи тарабынан чыгарылган / В.Г. Щеглованын ред. астында. – СПб., 1907. №1. – 27-б.*]. Жаран мыйзам чыгаруу органындагы өкүлүнө өз добушун берип, өзүн бийликтен ажыраткан жагдай түзүлөт. Ал аны белгилүү бир мөөнөткө өткөрүп берет жана ошол убакытта мамлекеттик бийликти ишке ашыруу укугунан ажырайт. Бирок мындай кырдаал элдик суверенитеттин принцибине негизделген мамлекеттик башкаруунун бүткүл системасынын негиздерин бузуу дегенди билдирет. Жаранда мамлекет иштерин башкарууга башка жол – референдум аркылуу катышуу мүмкүнчүлүгү калат.

Мисалы, 2016-жылдын 31-октябрындагы № 173 «КРнын референдуму жөнүндө» КРнын Конституциялык мыйзамынын 1-беренесинде референдум эркин шайлоо менен бирге элдин эркин түздөн-түз билдирүүсү болуп саналат деп белгиленген. Демек, эл өз өкүлдөрүнө бийлик бербейт деген жыйынтыкка келсек болот. Акыркысы салттуу түрдө эрктин үстөмдүк кылуу жана эрке баш ийүү мамилелерине негизделген ар кандай социалдык жалпылыктын иштөө каражаты катары аныкталат. [Байтин М.И. *Мамлекеттин маңызы жана түрлөрү // Мамлекет жана укук теориясы. Лекциялар курсу / Н.И. Матузова жана А.В. Мальконун ред. астында. – М., 1997. – 44-б.*]. Бул аныктама бийликтин эркти билдирүү процессинин бир бөлүгү кылат. Ал эрктин өткөрүүчү куралы катары иштейт. Ошондуктан эл өкүлүнө тигил же бул иш-аракеттерди жасоого эрк берилет деген тыянак чыгарылат.

«Парламентаризм институтун изилдөөнүн методологиялык негиздери» деген экинчи бөлүм изилдөө ыкмаларынын сыпаттамасына арналган.

Диссертациянын изилдөө объектиси. Диссертациялык изилдөөнүн объектиси мамлекеттик башкарууну институтташтыруунун формасы катары парламентаризмдин калыптанышы жана өнүгүшү менен байланышкан коомдук мамилелер болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн предметин Кыргыз Республикасында парламентаризм институтунун калыптанышынын, өнүгүшүнүн жана трансформациясынын негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү түзөт.

Биринчи баптын «Парламентаризмдин аксиологиясын изилдөөнүн маданий-тарыхый методу» аттуу экинчи бөлүмүндө маданий-тарыхый методду

колдонуу менен парламентаризм институтун изилдөөнүн аксиологиялык ракурсунун мааниси негизделет.

Тарыхтын жана маданияттын контекстинде бул институтту толук түшүнүү үчүн парламентаризмдин өнүгүүсүн, баалуулукка негизделген мамиленин призмасы аркылуу талдоо кызыгууну жаратат. Ал үчүн автордун пикири боюнча, парламентаризм түшүнүгүн Байыркы Рим жана Байыркы Греция, Кайра жаралуу доору, өзгөрүү жана жаңы доордун укуктук феномени жөнүндө философиялык көз караштарды изилдөө аркылуу иликтөө зарыл. Мындан тышкары парламентаризм идеяларынын өнүгүшүнө негиз болгон философиядагы либералдык концепцияны кароого өзгөчө көңүл буруу маанилүү.

Парламенттик маданияттын негиздери жаңы доордо либерализм сыяктуу мамиленин алкагында калыптанган. Либерализм утилитардык мамилеге айланып, жаңыча, тагыраак айтканда, рационализмдин көз карашынан алганда, эркиндик, теңдик, адилеттүүлүк, тынчтык сыяктуу принциптерди негиздеген. Ошол эле учурда адилеттүүлүк, мыйзамдуулук идеялары, саясатчынын негизги сапаттары, жалпы эле саясаттын максаты байыркы доордо эле каралып келген.

Антропологиялык позициядан алганда, ар кандай көз карашта саясий, же социалдык, же экономикалык мүнөздөгү адам жөнүндөгү түшүнүктөр парламенттик маданияттын баалуу негизи болуп саналат. Парламенттик маданият түшүнүгү ар кандай көз караштан талданышы керек. Байыркы доордо «саясий адам» жөнүндө түшүнүк пайда болуп, саясаттагы иш-аракеттер жана мамилелер коомдук иш-аракеттер жана мамилелер менен бирдей болуп, мыйзам адилеттүүлүктү камсыз кылуу позициясынан каралып, ал эми мамлекеттик башкаруу башкаруучунун эркине эмес, адилеттүү мыйзамдарга негизделиши керек болгон.

Классикалык либерализм парламентаризм идеясынын негизин түзгөн эркиндик, адилеттүүлүк, теңдик, тынчтык сыяктуу негизги либералдык баалуулуктарды калыптандырган. Либерализм өзүнүн пайдубалын утилитаризм концепциясынын негизинде курган, ал өз кезегинде саясаттын этикалык жана баалуулук багыттарын көрсөтүүгө аракет кылган.

Либерализм теориясына чоң салым кошкон Дж. Локк бул ыкманын идеяларын бириктирип, ал кийинчерээк англиялык парламентаризмдин идеологиялык булактарына айланган. Ошентип, Локк парламентаризмди орнотуунун максатка ылайыктуулугун негиздеген, анткени мыйзам чыгаруу органы парламенттин атынан борборлоштурулган мыйзам чыгаруу процессин ишке ашыруучу өкүлчүлүк институту катары иш алып барат. Руссо дагы мыйзам чыгаруучу жалпы эрктин жана жалпы кызыкчылыктын өкүлү катары эл болушу керек деп эсептеген. Бирок мыйзам чыгаруучу катары ал органды эмес, белгилүү бир инсанды түшүнгөн.

Капитализм идеологиясынын негизи болгон рационалдуу либерализм эркиндик, теңдик, менчик, тынчтык сыяктуу баалуулуктарды жалпы жыргалчылык түшүнүгүнө бириктирген. Ошону менен бирге бул жердеги рационалдуу мамиле бул принциптердин мазмунун утилитаризм позициясынан, бүткүл коом үчүн пайдалуу көз караштан айкындап берген.

Консервативдик либерализм (И.Кант, Гегель) жалпысынан парламентаризмдин заманбап түшүнүгүнө, ошондой эле парламенттик маданиятка

олуттуу таасирин тийгизген. Кант негизги саясий проблема катары адамдын өзүмчүлдүк идеясына карама-каршы келген жарандык коомду түзүү зарылдыгын көргөн. Кант мамлекеттин жана укуктун негизин эркиндик, ал эми жарандык коомдун негизин милдет деп эсептеген. Ошол эле учурда философ милдетти моралдык жана укуктук деп экиге бөлөт. Мындан тышкары, Кант адилеттүүлүктүн баалуулугун караган, анын да эки мааниси бар – этикалык жана укуктук. Гегель болсо депутаттардын өкүлчүлүк ишмердүүлүгүнө тиешелүү баалуулуктарды аныктаган. Бул биринчи кезекте элдин ишеними, аны туура пайдалануу үчүн саясатчыда керектүү сапаттардын болушу маанилүү. Ошондой эле өкүлчүлүк жеке кызыкчылыктарды эмес, коомдун ар кандай топторунун, шайлоочулардын, кызыкчылыктарын коргогон депутаттардан турган теңдик принциптеринде түзүлүшү керек. Гегель, мындан тышкары, коомдук жолугушуулардын жана коомдук пикирдин маанилүүлүгүн белгилеген.

Азыркы либерализм парламентаризмдин баалуулугун рационализм жана акыл-эс аркылуу негиздейт. Мында ал (азыркы либерализм) ар кандай агымдар менен көрсөтүлөт. Ошентип, жеке автономия теориясы инсандын өзүн өзү ырастоосун, өзүн өзү өнүктүрүүсүн жана өзүн өзү өркүндөтүүсүн негизги баалуулуктар катары алдыга коёт, моралдык жактан негиздөө жана моралдык чечимдерди кабыл алуу теориясы бул категорияларды акыл-эстин жана жалпы бакыттын моралы менен максат катары байланыштырат, мамлекеттик утилитаризм теориясы мамлекеттик ишмерлердин өз ыйгарым укуктарын ишке ашыруу үчүн негиздерди аныктайт.

Экинчи баптын «Либерализмди жана адам укуктары концепциясын ишке ашыруу практикасында парламентаризмдин методологиялык маселелерин чечүү» деген экинчи бөлүмүндө «парламентаризм» категориясы боюнча изилдөө методологиясын аныктоодо толеранттуулуктун жана мыйзамдуулуктун чектери жөнүндө суроолорду коюу менен бир катар аксиологиялык дилеммалар (маселелер) жана коллизиялар (карама-каршылыктар) аныкталган.

Парламентаризмдин дилеммалары адам укуктары концепциясынын контекстинде каралат, анткени адам укуктары жөнүндө жоболорду камтыган «Адам укуктарынын жалпы декларациясы» документи либерализмдин принциптерин камтыган негизги ченемдик документ болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу ченемдик аспектилерди карап чыгып, адам укуктарынын концепциясынын этикалык мазмунуна көңүл буруу жана Адам укуктарынын жалпы декларациясынын негизги дилеммаларын бөлүп көрсөтүү менен парламентаризмдин дилеммаларына талдоо жүргүзүү максатка ылайыктуу.

XVIII-XIX кылымдардагы адам укуктарынын биринчи декларацияларынын аксиологиялык дилеммасын төмөнкүчө айтууга болот: адилеттүүлүк үчүн согуш же ансыз тынчтык. Революциялык моралдын чегинде согуш ачык тандалганын тарыхтын мисалдарын тастыктайт. Ушуга байланыштуу «тигил же бул адилеттүүлүктү түшүнүүдө фанатизм адамдардын негизги укугу – жашоо укугуна дал келбеген мыкаачылыктарга жөндөмдүү. Эркиндиктин жана теңдиктин фанаты жөнүндө да ушуну айтууга болот (бардыгын караңгы, өзүнө мүнөздүү белгилери жок элементтердин абалына теңөө)» [Титаренко А.С. Адам укуктары-адамдын

кадыр-баркын жана өзүн-өзү баалоону коргоо. Адам укуктарынын этикасы. Эл аралык конференциянын материалдары. Тула, 1994 . – 10-б.].

Адам укуктарынын улуттук декларацияларын маданий-тарыхый жактан талдоонун негизинде парламентаризм дилеммаларынын пайда болушунун негизги себептери келтирилген. Алар анын утилитаристтик саясий моралы менен а) жогорку максат мамлекеттин жалпы жыргалчылыгы болуп саналат; б) көпчүлүк аракеттердин негизи жалпы жыргалчылык; в) институционалдык этика жеке адамга үстөмдүк кылат; г) саясат жеке этикадан тышкары өзүнүн моралдык ордун алат сыяктуу либерализмдин философиялык жана маданий өзгөчөлүктөрүндө камтылган.

«КРдагы парламентаризмдин укуктук моделинин генезиси жана эволюциясы» деп аталган үчүнчү бөлүм КРда парламентаризмдин келип чыгышын изилдөөгө, ар кандай тарыхый мезгилдерде анын өнүгүшүнө, аталган институттун белгилерин аныктоого, ошондой эле парламентаризмди ченемдик жөнгө салуунун эволюциясын жана аны ишке ашыруу практикасын талдоо өзгөчөлүгүнө арналат.

Үчүнчү баптын «КРда парламентаризмдин пайда болушунун тарыхый өбөлгөлөрү» деген биринчи бөлүмүндө парламентаризмдин башаты уруулук түзүлүштүн жашап өткөн дооруна таандык экендиги белгиленет.

Алсак, Б.М. Торогельдиеванын пикири боюнча «кыргыз этникалык тобунун саясий практикасында стратегиялык маселелер кабыл алынган курултай (өкүлчүлүктүү демократия катары) сыяктуу демократиялык институттардын болушу; жыйындар (жергиликтүү жамаат - уруунун, уруктун өкүлдөрү - тике добуш берүү жолу менен чечим кабыл алган чогулуш); бардык каган, хан, бийлердин алдында иштеп, чечимдерди кабыл алууга катышкан, кыргыздын демократиялык баалуулуктарга берилгендигин тастыктаган аксакалдар кеңештери элдин маданиятында изсиз жок болуп кете алган жок». [Торогельдиева Б. М. Кыргызстанда парламентаризмдин калыптанышы: реалдуулуктар жана карама-каршылыктар // Аймактарды өнүктүрүү. 2018. № 2 (12). – 22-б.]. Уруулук түзүлүш мезгилиндеги Кыргызстандын мамлекеттик түзүлүшүн изилдөө парламентаризм институт катары Кыргызстанга таандык экенин ырастоого мүмкүндүк берди жана Россия империясына же Совет мамлекетине кошулуу сыяктуу кийинки тарыхый окуялардын жүрүшүндө англис парламентаризминин кабыл алынган институту катары киргизилген эмес. Ошол эле учурда парламентаризмдин бир гана белгиси бар экендигин, тактап айтканда, өкүлчүлүктүү органдын курултай, жыйын ж. б. түрүндө иштеши жөнүндө айтууга боло тургандыгын белгилей кетүү керек. Бул органдар мамлекет жана уруу үчүн эң маанилүү маселелерди чечкен, алгачкы этапта алар монархтын тагдырын да чече алышкан. Убакыттын өтүшү менен алар ак сөөктөрдүн гана жыйынын чагылдырып, мамлекеттин жашоосунда чечимдерди кабыл алуудагы мурдагы таасирин жоготушкан.

Россия империясынын курамына киргенден кийин Кыргызстанда парламентаризм белгилүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бирок падышалык администрация борбордук, жалпы элдик курултайларды жана жыйындарды өкүлчүлүк демократияны билдирген форма катары сактап калганы тууралуу так маалымат жок. Ошону менен бирге бул этапта жергиликтүү бийликтин өкүлчүлүгү жер-жерлерде империялык органдар менен катарлаш жергиликтүү өз алдынча

башкаруунун деңгээлине жеткенин ишенимдүү ырастоого болот. «Кыргызстандын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары эки деңгээлден турган: көчмөндөр үчүн – айылдык, волосттук жана чукул съезддер; отурукташкан калктын арасында - айылдык жыйындар жана жеке чогулуштар» [Борубашов Б.И. *Кыргыз Республикасынын мамлекет жана укук тарыхы: окуу куралы. Т. 1. Байыркы доордон XX кылымдын башына чейин.* – Б., 2015. – 25-б.]. Башкача айтканда, ал кездеги өкүлчүлүк органдары волосттук жана айылдык курултайлар болуп, алар өз аймагынын деңгээлинде маанилүү маселелерди чечип, волосттук же айыл менен жергиликтүү падышалык администрациянын ортосунда «көпүрө» кызматын аткарган.

Азыркы Кыргызстандын аймагы ошол мезгилде падышалык Россиянын колониясы болгондуктан, демек империянын тарыхы да биздин мамлекеттин тарыхы, ошондуктан бул контекстте Россия империясында парламентаризмдин өнүгүшүн кароого болот, өзгөчө биринчи парламентте – падышалык мамлекеттин мамлекеттик думасында империянын колониясынын элинин өкүлү катары кыргыздардын өкүлү болгон. Бирок чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган колониялардын өкүлдөрү Россия империясынын парламентинин ишинде олуттуу роль ойнобогондугун белгилей кетүү керек.

Совет бийлигинин калыптануу мезгилиндеги өкүлчүлүктүү орган катары парламенттин прототиби 1917-жылдын 20-сентябрынан 25-октябрына чейин салыштырмалуу кыска мөөнөттө иштеген Убактылуу Кеңеш болгон. Кеңештин курамына земствонун жана шаардык өзүн өзү башкаруунун, Кеңештердин Борбордук аткаруу комитетинин, кооперативдердин өкүлдөрү кирген. «Аны толук кандуу парламент деп эсептөөгө болбойт – бул Убактылуу Өкмөттүн алдындагы кеңешүү органы гана, анын милдети биринчи кезекте өкмөт Кеңештин корутундусун алгысы келген мыйзам сунуштарын, ошондой эле кийинчерээк Убактылуу Өкмөттүн бекитүүсүнө берилиши керек болгон өзүнүн мыйзам сунуштарын талкуулоо болгон» [Шульженко Ю.Л. *Совет мезгилиндеги парламентаризм проблемаларын изилдөө // Россия илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун эмгектери. 2017. №2 (60). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-problem-parlamentarizma-v-sovetskiy-period> (кайрылган күн: 08.01.2022)]. Кеңештин ишмердүүлүгү парламенттин айрым элементтери менен мүнөздөлгөн: үзгүлтүксүздүк, жыйындардын ачыктыгы; фракциялардын жана комиссиялардын болушу; Кеңештин мүчөлөрүнүн кол тийбестиги, алардын Кеңеште иштегендиги үчүн эмгек акысын алуу [Земство иши. 1917. № 23-24. 480-б.]. Көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөр бул органды «парламентке чейинки» деп атоого мүмкүндүк берет.*

Бирок Совет бийлигинин түптөлүшү кийинки жылдары парламентаризмден баш тартуу курсу менен мүнөздөлгөн. Биринчиден, парламентаризмдин негизги белгилеринин бири болгон бийликти бөлүштүрүүнүн максатка ылайыктуулугу четке кагылган. Ошол эле учурда элдик өкүлчүлүк сыяктуу өзгөчөлүк сакталып калган. Өкүлчүлүк функцияларды жүзөгө ашыруучу органдар кеңештер болгон. В. И. Лениндин пикири боюнча, дал ушул «Кеңештер – социализм шартында жумушчу

табынын мамлекеттик бийлигин, анын диктатурасын уюштуруунун максатка эң ылайыктуу формасы».

Кеңештер мыйзам чыгаруу жана аткаруу функцияларды аткарышкан. Ошентип, бир органга ал чыгарган ченемдик актыларды аткаруу менен мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктарынын биримдиги топтолгон. В.И.Ленин Совет бийлиги «эл шайланган өкүлдөрдүн атынан мыйзам чыгаруу функциясын жана мыйзамдарды аткарууну да бириктирүүгө» мүмкүндүк берет деп белгилеген. Анын пикири боюнча бул «эмгекчил калктын бардык катмарынын мыйзам чыгаруу жана мамлекеттик башкаруу функцияларын аткарууга акырындык менен өтүүсүн» камсыз кылган.

Мында аткаруу функциясы өзүнчө жана аткаруу органдары тарабынан жүзөгө ашырылган. Мындай «биримдик» табигый түрдө аткаруу бийлиги менен Коммунисттик партия гипертрофияланган формаларга ээ болуп, өлкөдөгү жогорку бийликтин көрүнүшү болушуна алып келген. Мыйзам чыгаруучу органдар формалдуу түрдө иштеп жаткан органдар болуп, алардын нормативдик актылары партиянын, анын жетекчилеринин жана органдарынын чечимдери менен алмаштырылган.

Парламенттин абалын өзгөртүү бийликти бөлүштүрүү принциби мамлекеттик саясий риторикада жана идеологияда реванш алган кайра куруу мезгилинде башталган. Мындай өзгөртүүлөрдүн логикалык жактан аяктоосу конституциялык реформалар болгон, атап айтканда, «СССРдин Конституциялык көзөмөл комитетин түзүү жолу менен бийлик бутактарындагы көзөмөл жана тең салмактуулук системасын колдонууну кеңейтүү» [*Кыргыз ССРинин 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституциясы. Электрондук ресурс: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064>*]. 1990-жылдын жайынан тартып, бийликти бөлүштүрүү принциби республикалардын мамлекеттик суверенитети жөнүндө ошол кездеги кабыл алынган декларацияларда бекемделген. Ошентип, бул концепция Советтер Союзунун республикалары көз карандысыздыкка ээ болгон мезгилде акыркы жол-жоболоштурууну алган расмий доктрина болгон.

1990-жылы түзүлгөн кийин «легендарлуу парламент» деп аталган он экинчи чакырылышта Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин Кыргызстан парламентинин ишмердүүлүгү белгиленген. Мыйзам чыгаруу органынын аталган чакырылышына мындай жогорку баа анын өлкөдөгү биринчи демократиялык шайлоонун жыйынтыгында түзүлгөндүгүнө, ошондой эле жаңы мамлекеттин иштешинин укуктук базасын түптөгөн ишмердүүлүгүнө байланыштуу берилген.

Экинчи баптын «1991-жылдан 1996-жылга чейинки мезгилдеги КРдагы парламентаризмдин эволюциясы» деген үчүнчү бөлүмүндө автор Кыргызстандын эгемендүүлүк мезгилиндеги парламентаризмдин калыптанышын, демократиялык принциптерди, алардын негизинде парламентаризмди орнотуунун алгачкы аракеттерин карайт.

1991-жылдын 31-августунда Кыргыз ССРинин ЖК эгемендүү мамлекеттин түптөлүшүнүн башталышы болуп саналган документти – КРдын мамлекеттин эгемендүүлүгү жөнүндө декларацияны кабыл алган.

Анда анын негизги кепилдиктери: «КРдын Конституциясынын өз аймагында үстөмдүгү, эгемендүү Союздук республикалардын мыйзамдарын ратификациялоо,

банк, баа, финансы жана салык системаларын өз алдынча түзүү, ошондой эле өздүк мамлекеттик бюджет; зарыл болгон учурда өзүнүн акча бирдигин киргизүү мүмкүнчүлүгү» келтирилген [Курманов И. *Ааламдашуу дүйнөсүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзам чыгаруу бийлиги: эволюциясы, көйгөйлөрү, келечеги. Бишкек, 2012. - 48-66-б.*]. КРдын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө декларация парламентаризмди өнүктүрүүнүн негизин түзүп, анын мазмунунда бул институттун негизги принциптери көрсөтүлүп, анын андан ары өнүгүү абалы 1993-жылдагы эгемендүү Кыргызстандын Конституциясында жана мамлекеттин башка ченемдик укуктук актыларында чагылдырылган.

Андан ары 1978-жылдагы (совет мезгилинин баш мыйзамы) жана 1993-жылдагы (көзкарандысыз мамлекеттин баш мыйзамы) баш мыйзамдардын ченемдерине салыштырмалуу талдоо жүргүзүлүп, анын негизинде төмөндөгүдөй тыянактар чыгарылган: жаңы негизги мыйзамдын кабыл алынышы менен мамлекетте мамлекет башчысынын позициясы бир аз бекемделген, бирок парламент парламентаризмге мүнөздүү, анын ичинде өкмөттү түзүү, ишеним көрсөтпөө жана таркатуу жолу менен анын келечектеги тагдырын аныктоо боюнча кыйла кеңири негизги ыйгарым укуктарга ээ болгон. Жалпысынан алганда, 1993-жылдагы Конституция нормалары аркылуу парламентаризм идеяларына берилгендикти, башкаруунун парламенттик-президенттик формасын орнотууну көрсөткөн жана мында негизги ролду парламент ойноду деп айтууга болот.

Мамлекеттик бийликти уюштуруудагы кийинки өзгөрүүлөр конституциялык реформалар аркылуу ишке ашкан, тактап айтканда, бул реформалар КРда парламентаризмди өнүктүрүүнүн этаптары болду деп айтууга болот. 1994-жылдагы биринчи конституциялык реформанын натыйжасында бир палаталуу парламенттин эки палаталуу мыйзам чыгаруу органына айланышын негизги өзгөрүү катары кароого болот. Алардын ортосундагы ыйгарым укуктарды чектөө так эмес болгондуктан, Өкмөт менен түзүлгөн начар мамиле мыйзам чыгаруучу органдын ишинин натыйжалуулугун төмөндөткөн.

1994-жана 1996-жылдардагы конституциялык реформалар бир жалпы мыйзам ченемдүүлүккө ээ болгон: өлкөнүн негизги мыйзамына киргизилген өзгөртүүлөр жана толуктоолор мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын күчөтүүгө жана парламенттин ыйгарым укуктарын кыскартууга багытталган. Мында белгилей кетүүчү нерсе, шайлоо мыйзамдарында оң өзгөрүүлөр болуп, бул өлкөдөгү шайлоо процесстеринин өтүшүнө оң таасирин тийгизген.

Үчүнчү баптын «1998-жылдан 2024-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасындагы парламентаризм» деген үчүнчү бөлүмүндө өлкөдөгү парламентаризмдин өнүгүүсүнүн үчүнчү этабы каралат.

Бул этап жүргүзүлгөн конституциялык реформаларга байланыштуу ЖКны уюштуруунун жана ишинин конституциялык укуктук негиздерин андан ары өзгөртүү менен өзгөчөлөнөт. Алсак, мындай реформа биринчи жолу 1998-жылдын 17-октябрында референдумда кабыл алынган 1998-жылдын 21-октябрындагы «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө» мыйзам менен киргизилген. [КРдын Президенти А.Акаевдин «*Жер тагдыры – эл тагдыры*» аттуу элге жана Жогорку Кеңешке кайрылуусу 20

апрель, 1999.- Бишкек, 1999-ж. -17-б.]. Бул новелла 1997-1998-жылдары парламент менен президенттин ортосундагы саясий күрөштүн жыйынтыгы болгон. М.Укушовдун ою боюнча, анда «бийлик ЖКга «катуу кысым» көрсөткөн: укук коргоо органдары тарабынан Мыйзам чыгаруу жыйынынын 3 депутатына жана Эл өкүлдөр жыйынынын 9 депутатына кылмыш иши козголгон. Бирок ЖКнын эки палатасы тең депутаттын кол тийбестигинин конституциялык принцибин жетекчиликке алып, бул депутаттарды кылмыш жоопкерчилигине тартууга республиканын Башкы прокуроруна макулдук берген эмес» [*Слово Кыргызстана. - 1998. – 23-окт*].

1998-жылдагы конституциялык реформа парламенттин палаталарындагы сандык курамын өзгөртүп, депутатты өзүнүн ишмердүүлүгүнө байланыштуу айткан пикири үчүн жоопко тартууга жол бербөө, ошондой эле тигил же бул маселе боюнча парламентте добуш берүүгө жол берилбестик сыяктуу жаңылыктарды киргизген. Бул реформа республикалык бюджетке өзгөртүүлөрдү киргизүү тартибин да өзгөрткөн. Эгерде бул өзгөртүүлөр бюджеттин чыгаша бөлүгүн көбөйтүүгө алып келсе, анда Өкмөттүн макулдугу талап кылынган.

Эки палаталуу парламенттин норма жаратуу ишмердигинде айрым кемчиликтер болгон. Алардын негизгилери бул иш-аракеттин системасыздыгы, учурдагы ченемдик-укуктук базаны инвентаризациялоо жана системалаштыруу боюнча иштердин начардыгы, маанилүү мыйзамдарды иштеп чыгуу боюнча формалдуу аныкталган алгоритмдин жоктугу болгон. Ушул жана башка кемчиликтер 2003-жылы конституциялык реформанын натыйжасында парламенттин бир палаталуу болушуна алып келген. Мындан тышкары, 2003-жылдагы конституциялык реформа мамлекет башчысынын позициясын бекемдеп, атап айтканда, Президенттин Жарлыгы менен мыйзамдардын юридикалык күчү берилген.

2007-жылы КРнын Баш мыйзамынын жаңы редакциясы кабыл алынган, анда мыйзам чыгаруу органынын позициясын алсыратууга, ошол эле учурда мамлекет башчысынын ролун күчөтүүгө багытталган ченемдер камтылган. Ошентип, Венеция комиссиясы ушул Баш мыйзам боюнча корутундусунда төмөнкүлөрдү белгилеген: «1) Баш мыйзамдын азыркы редакциясынын авторитаризм тенденциясы; 2) мамлекет башчысынын бийликти бөлүштүрүү принцибин бузушу; 3) жарандык коомдун бийлик органдарынын аракеттерине мониторинг жүргүзүү мүмкүн эместиги; 4) аны тынчтык жолу менен өткөрүп берүү механизминин жоктугунан улам мамлекеттик бийликти күч менен алмаштыруу коркунучу» [*Европа Комиссиясынын (Венеция комиссиясы) демократия үчүн Кыргыз Республикасындагы конституциялык кырдаал жөнүндө укук корутундусу 14-15 декабрь, 2007-ж, 73 пленардык жыйыны [Электрон ресурс]. – Кируу режими: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)015-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)015-rus). – Экрандагы аталышы].*

1996, 1998, 2003, 2007-жылдары жүргүзүлгөн конституциялык реформалардын натыйжасында президенттик бийликти бекемдөө тенденциясы байкалган. А. С. Карыбаеванын пикири боюнча: «1993-жылдагы Конституцияны бир нече ирет кайра карап чыгуунун натыйжасында өлкөбүз башкаруунун эң туруксуз моделин -

президенттик-парламенттик башкарууну алды» [Карыбаева А.С. Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук өнүгүүсү: XX – XXI кылымдын башталышы. Ю.и.к ... дисс. – М., 2007. – 4-б.]. «Президенттин туруксуздугу, - дейт ал, «бийликтин кош легитимдүүлүгүндө (президент менен парламент жалпы эл тарабынан шайланат), аткаруу бийлигинин табиятында, президент менен парламенттин ортосундагы мамилелердин чыңалуусунда жана кийинки президенттик мөөнөткө кайра шайлануу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугунда» [129, 4-б.]. «Бул фактылар башында бардык кризистерди жана конфликттерди жаратат, ал эми өнүкпөгөн демократия шартында президенттин гиперстатусу бийлик бутактарынын атрофиясына, ашыкча бюрократизмге жана коррупцияга алып келет» [Каптагаев Ж.: Кыргызстанда криминалдык-бандиттик башкаруу системасы түзүлдү [Электрон ресурс]. – Кирүү режим: <http://www.kyrgyznews.com/news/4559/zh-kaptagaev-v-kyrgyzstane-slozhilas-sistema-kriminalno-banditskogo-pravleniya>. -Экрандагы аталышы].

2010-жылы КРнын Конституциянын жаңы редакциясы кабыл алынган, ал негизги мыйзамдын башка редакцияларынан, өзгөчө бийликти бөлүштүрүү принцибин ишке ашырууга байланышкан ченемдер боюнча түп-тамырынан бери айырмаланган. 2010-жылдын 27-июнундагы Конституциянын ченемдерин талдоо КРда башкаруунун парламенттик формасына өтүү, парламентаризмди бекемдөө аракети жасалганын көрсөттү. Венеция комиссиясынын 2010-жылдагы Конституциянын жаңы редакциясы боюнча корутундусуна ылайык, ал толугу менен демократиялык стандарттарга жооп берет. Долбоор жогорку баага татыктуу, анткени ал Борбордук Азияда биринчи жолу парламенттик башкаруу формасын түзүүнү болжолдойт [Кыргыз Республикасынын 2010-жылдын 27-июнундагы Баш мыйзамы]. Мыйзам чыгаруу органынын ыйгарым укуктарын кеңейтүү жөнүндө айтууга болот, конституциялык ченемдердин мазмунун талдоо КР анын бардык негизги белгилери менен парламентаризмге эң жакын болгондугун көрсөтөт.

2016-жылдын декабрында кезектеги конституциялык референдумдун жыйынтыгында КРдын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. 2016-жылы негизги мыйзамга киргизилген өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду изилдөө парламенттин ыйгарым укуктарын бир эле мезгилде кыскартуу менен премьер-министрдин ыйгарым укуктарын кеңейтүү боюнча мыйзам ченемдүүлүк бар экендигин көрсөтүп турат.

Автор М.М. Кучуковдун пикирине кошулуп, «чындыгында ЖКнын калыптануу жана өнүгүүсүнүн ар бир этабы бийлик бутактарынын ортосунда келип чыккан карама-каршылыктар менен байланышып, бийликти тигил же бул бутактын пайдасына бөлүштүрүү аркылуу кризистен чыгуунун натыйжасы болуп калды» деген оюн айткан [Кыргыз ССРинин 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституциясы. Электрондук ресурс: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064>].

2020-жылдын октябрь окуясынан кийин 2021-жылдын январында мамлекеттик башкаруу формасы боюнча референдум өтүп, 2021-жылдын 5-майында президенттик башкаруу системасын орнотууга багытталган жаңы Конституцияга кол коюлган, анда ЖКнын ролу жана ыйгарым укуктары кыйла кыскартылып, ЖКнын депутаттары кайра чакыртылып алуу мүмкүндүгү, Өкмөт Министрлер

Кабинетине өзгөртүлүп, мүчөлөрүнүн КРдын ЖКсына отчеттуулугу алынып салынып, алар Президенттин алдында гана отчет бере тургандыгы белгиленген.

«Мыйзам чыгаруу иши Кыргыз республикасынын Жогорку Кеңешинин негизги миссиясы катары» деген төртүнчү бап үч бөлүмдөн турат.

Төртүнчү «Парламенттин мыйзам чыгаруу иши КРдын укуктук саясатынын негизги компоненти катары» деген бап үч бөлүмдөн турат.

Төртүнчү баптын «КРдын Жогорку Кеңешинин мыйзам чыгаруу процессинин укук чыгаруу ишиндеги жалпы мааниси» деген биринчи бөлүмүндө теориялык жактан «мыйзам чыгаруу ишин мамлекеттик органдардын мыйзам долбоорлорун иштеп чыгуу жана кароо, мыйзамдарды кабыл алуу жана жарыялоо боюнча иш-аракеттеринин алгоритминин системасы катары белгилөө адатка айланганы белгиленген. Мында бийлик органдары жана ага катышкан адамдар мыйзам чыгаруу процессинин субъекттери катары кабыл алынат» [Савельева Е.М. Россияда федералдык деңгээлде мыйзам чыгаруу ишин өркүндөтүү маселелери // Мамлекет жана укук.-2001.-№9. – 5-б.].

Жалпысынан, Е.В. Пискунованын пикири боюнча, учурда изилдөөчүлөр мыйзам чыгаруу процессин мыйзамдарды иштеп чыгууда жана кабыл алууда таанып билүү жана чыгармачылык компонентке негизделген комплекстүү татаал иш катары белгилейт. [Пискунова Е. А. Россия Федерациясындагы мыйзам чыгаруу процесси жөнүндө түшүнүк // Конституциялык жана муниципалдык укук. 2013. № 9.54–58-б.]. Көрүнүп тургандай, бул процесс көп кырдуу жана өз ара байланышкан бир катар элементтер менен аныкталат. Мыйзам чыгаруу укук чыгаруу процессинин бир бөлүгү болуп саналат, ал процесстин субъектисинен жана предметтин мүнөздөмөсүнөн турат.

Мында ЖКнын мыйзамдарды кабыл алуу боюнча ыйгарым укуктарын аныктаган КР Баш мыйзамынын ченемдерине көңүл буруу зарыл. Алсак, 70-беренеге ылайык «парламент өкүлчүлүктүү орган катары иштейт жана мыйзам чыгаруу бийлигин менен контролдоо функцияларын ишке ашырат» [Кыргыз Республикасынын Конституциясы (2021-жылдын 11-апрелинде жалпы элдик добуш берүү менен кабыл алынган.) // URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>]. Ошентип, өлкөдө мыйзам чыгаруу бийлиги парламенттин компетенциясына гана таандык.

Конституциянын айрым нормаларында тигил же бул маселелерди жөнгө салуу үчүн мыйзамдарды кабыл алуу жана иштеп чыгуу зарылдыгы аныкталган. Алсак, конституциялык нормаларда мамлекеттик символикаларды сыпаттоо жана расмий пайдалануу тартибин, өзгөчө жана согуштук абалды киргизүүнүн учурларын жана тартибин укуктук жөнгө салуу боюнча ченемдик укуктук актыларды камсыз кылуу; мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана кызмат адамдары тарабынан калкты маалымат менен камсыз кылууну жөнгө салуу тартиби; Президенттик шайлоону жөнгө салуу, ошондой эле экс-президенттин укуктук статусу үчүн ченемдик укуктук актыны мыйзам түрүндө кабыл алуу жөнүндө айтылат. Мындан тышкары, мыйзамдарды иштеп чыгуу, кабыл алуу жана аткаруу менен байланышкан Конституциянын нормалары бекитилген: ЖКнын мыйзамдарды

кабыл алууну жүзөгө ашыруучу субъект катары, КР Президенти мыйзамга кол коюучу жана Өкмөт, анын ичинде мыйзамдарды ишке ашыруучу субъект катары.

Конституциялык палата айрым чечимдерде мыйзам чыгаруучунун парламенттин атынан тигил же бул укук ченемдерин белгилөөгө субъективдүү укугунун бар экендигин түздөн-түз билдирет. Тактап айтканда, Конституциялык палатанын 2019-жылдын 20-ноябрындагы жогоруда аталган токтомунда «мыйзам чыгаруучу мамлекеттик органдардын ыйгарым укуктарын бүткүл коомдун жыргалчылыгы үчүн аткарууну камсыз кылуу боюнча кесиптик иши катары мамлекеттик кызматтын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, мамлекеттик кызматка кирип жаткан жарандар үчүн тийиштүү укуктарды жана милдеттерди гана эмес, ошондой эле мамлекеттик кызматты уюштуруунун жана иштешинин милдеттерин, принциптерин эске алуу менен атайын укуктук жөнгө салуу аркылуу квалификациялык талаптарды белгилөөгө укуктуу» деп көрсөтүлөт.

Кийин Конституциялык палата «мыйзам чыгаруучу, конституциялык уруксатка таянуу менен мамлекеттик жана муниципалдык кызматка бирдей жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу жөнүндө маселени мыйзам менен жөнгө салуу тууралуу (52-берененин 4-бөлүгү), мамлекеттик жарандык кызматтын укуктук, уюштуруучулук жана финансылык-экономикалык негиздерин белгилеген, ошондой эле мамлекеттик жана муниципалдык кызмат орундарына талапкерлерге карата так белгиленген квалификациялык талаптарды камтыган «Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат жөнүндө КРнын Мыйзамын кабыл алган» деген тыянакка келет [*Рыскулов Самат Исланович, Цой Инна Владимировна, Бекешев Дастан Далабайевичтин кайрылуусуна байланыштуу Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун Конституциялык палатасынын "Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 17-беренесинин 8-бөлүгүнүн 2, 3, 4-бөлүгүнүн 14-беренесинин 2-бөлүгүнүн конституциялуулугун текшерүү жөнүндө иш боюнча чечими 20-ноябрь 2019-жыл. <http://constpalata.kg/wp-content/uploads/2019/11/Ry-skulov-S.I..pdf>].*

Ошону менен бирге, Конституциялык палатанын чечимдеринде парламент тарабынан кабыл алынган актылардын жана чечимдердин, мыйзам чыгаруу органынын тигил же бул ченемдик документтерин конституциялык ченемдерге кабыл алуу укугунун шайкештигин таануу гана эмес, укук ченемдерин тигил же бул формада кабыл алуунун себептери жөнүндө божомолдор да байкалат.

Төртүнчү баптын «КРдын аткаруу жана сот бийликтеринин мыйзам чыгаруу процессине катышуусу» деген экинчи бөлүмүндө парламентаризм бир гана парламенттин ишмердүүлүгүнүн айланасына топтолбостугу белгиленген. Мамлекетти башкаруунун мындай формасынын болушу үчүн бийликтин балансы талап кылынат, анда бийлик бутактарынын ортосунда ыйгарым укуктардын так чеги, ошондой эле өз ара аракеттенүүнүн жана өз ара көзөлөдүн ыкмалары аныкталган. Ушуга байланыштуу аткаруу бийлигинин жана сот бийлигинин мыйзам чыгаруу процессине канчалык деңгээлде катышып жатканын карап чыгуу кызыктуу, анткени бул талдоо бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук

системасын ишке ашыруу механизмдин, мыйзам чыгаруу органы өзүнүн негизги ыйгарым укуктарын жүзөгө ашырууда бийликти бөлүштүрүү принцибин – мыйзамдарды кабыл алуусун байкоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет, демек, жогоруда көрсөтүлгөн КРда парламентаризм белгисинин көрүнүктүүлүгүн аныктоо керек.

Мамлекеттин укуктук базасынын калыптанышы аткаруу бийлигинин катышуусуз мүмкүн эмес. Конституциянын 89-беренесине ылайык, КРда аткаруу бийлигин КРнын Министрлер Кабинетинин курамын түзгөн Президент ишке ашырат. Аткаруу бийлиги социалдык-экономикалык милдеттерди ишке ашырууга багытталган кеңири ыйгарым укуктарга ээ. Ошентип, 91-беренеге ылайык, Министрлер кабинети «Баш мыйзамдын жана мыйзамдардын аткарылышын камсыз кылат; мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын негизги багыттарын ишке ашырат; мыйзамдуулукту, жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу, коомдук тартипти коргоо, кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча чараларды ишке ашырат» ж.б. Ыйгарым укуктардын мындай көлөмү аткаруу бийлигинин көптөгөн маанилүү мамлекеттик иш-чараларга катышуу зарылдыгын көрсөтүп турат.

Аткаруу бийлиги мыйзамды долбоорлоо ишине ченемдик укуктук актыларды инвентаризациялоо аркылуу да катышат. Ченемдик укуктук актыларды инвентаризациялоо Ведомстволор аралык комиссия тарабынан жүргүзүлөт, иши КРдын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 4-июнундагы № 265 «Ченемдик укуктук актыларды инвентаризациялоо боюнча ведомстволор аралык комиссия жөнүндө жобону бекитүү тууралуу» токтому менен жөнгө салынат. *[КРнын Өкмөтүнүн «Ченемдик укуктук актыларды инвентаризациялоо боюнча ведомстволор аралык комиссия жөнүндө жобону бекитүү тууралуу» токтому 4-июнь 2018-жыл № 265. ИПС «Токтом»]*. Бул комиссия КРдын Конституциясына ылайык келтирүүгө; маселени укуктук жөнгө салуунун толуктугун; маселенин ашыкча укуктук жөнгө салынышын; аларда карама-каршылыктардын жана коллизиялардын жоктугун; коррупциялык тобокелдиктердин пайда болушун минималдаштырууну аныктоого багытталган министрликтер жана ведомстволор тарабынан сунушталган ченемдик укуктук актылардын долбоорлорун карайт. *[КРнын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 4-июнундагы «Ченемдик укуктук актыларды инвентаризациялоо боюнча ведомстволор аралык комиссия жөнүндө жобону бекитүү тууралуу» токтому № 265. ИПС «Токтом»]*.

Адабиятта бул маселе көптөгөн суроолорду жаратып, мыйзамдык базаны калыптандырууда сот бийлигинин ролу жана мааниси тууралуу талкуулар жүрүп жатат. Ошентип, айрымдардын пикири боюнча соттук мыйзам чыгаруудан таптакыр баш тартышса, башкалары мындай мүмкүнчүлүктү таанышат; дагы башкалары соттук мыйзам чыгаруудан баш тартышат, бирок мыйзамдарды кабыл алууда соттук тажрыйбаны эске алуу зарылдыгы жөнүндө айтышат *[Егоров А.М. Россиянын укук системасында сот актылары жана сот мыйзам чыгаруу: расмий таануу келечеги. Россиянын ИИМинин Экономикалык коопсуздук академиясынын жарчысы №2, 2010-ж. - 98-99-б.]*.

Р. З. Лившицтин көз карашы кызыгууну туудурат, ал мамлекетте бийликтин бөлүштүрүлүшүнө жараша мыйзам чыгаруу, башкаруу жана сот адилеттиги

актылары бар экендигин белгилейт [Лившиц Р.З. Сот практикасы укуктун булагы катары. М.: РИАнын мамлекет жана укук институту, 1997. – б-б.]. Алсак, ал тарабынан сот бийлигинин актыларынын бар экендиги, б.а. мыйзам актыларын кабыл алууга окшош эмес жол-жоболор боюнча кабыл алынганы менен сотто ченем жаратуу ыйгарым укуктарынын бар экендиги ырасталат.

Ошентип, акыркы убакта изилдөөлөр соттук мыйзам чыгаруу укук чыгаруунун өзгөчө түрлөрүнүн бири болуп саналат деген тыянакка келүүдө. Бийликти бөлүштүрүү системасында өзүнүн ордун ээлеген сот бийлиги башка бийлик бутактары менен бирге өзүнүн компетенциясынын чегинде мыйзам чыгаруу ишин жүзөгө ашырууга укуктуу. Биз бул пикирге кошулабыз жана «Ченемдик укуктук актылар жөнүндө» КРнын мыйзамын түшүнүүдө сот бийлиги норма жаратуучу орган катары иш алып барбагандыгына карабастан, сот адилеттиги органы ушундай ыйгарым укуктарга ээ деп эсептейбиз. Ошентип, сот бийлиги мыйзам чыгаруу процессинин активдүү катышуучуларынын бири болуп калат.

Сот органдарынын мыйзам чыгаруу ишин жүзөгө ашыруу ыкмаларынын ичинен Конституциялык соттун чечимдерин жана мыйзам ченемдерин колдонуу маселелери боюнча түшүндүрмөлөрдү берүү боюнча КРдын Жогорку сотунун пленумунун чечимдерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Жогорудагы жоболорго токтоло кетели.

Сот бийлигинин ченем чыгаруу процессине катышуусунун кийинки өтө маанилүү жолу болуп КРнын Жогорку сотунун пленумунун чечимдери саналат. «КРнын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» КРнын конституциялык мыйзамынын 18-беренесинин 1-пунктуна ылайык Пленум «соттук практиканы жана соттук статистиканы иликтөө жана жалпылоо материалдарын карайт жана КРнын мыйзамдарын колдонуу боюнча соттук практиканын маселелери боюнча сотторго түшүндүрмө берет; КРнын мыйзамдарын колдонуу боюнча соттук практиканын маселелери боюнча сотторго түшүндүрмө берүү жөнүндө маселелерди талкуулоодо, мыйзамдарды колдонуу боюнча соттук практика жөнүндө жергиликтүү соттордун төрагаларынын жана судьяларынын маалыматтары угулушу мүмкүн».

Ошентип, сот бийлиги түздөн-түз норма чыгаруучу орган болбосо да, мыйзам чыгаруу базасын түзүүгө түздөн-түз катышуучу болуп саналат. Бир жагынан, Конституциялык палатанын чечимдери менен укуктук актылардын ченемдери Конституцияга карама-каршы келет деп таанылат, бул кийин мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу үчүн негиз болуп кызмат кылат. Экинчи жагынан, сот тажрыйбасын жалпылоо мыйзамдардын нормаларын туура колдонууга алып келет жана КР Жогорку сотунун мыйзам чыгаруу демилгесинин укугу аркылуу мыйзамдарды өркүндөтүү үчүн негиз болуп саналат.

«КРда парламенттин көзөмөлдөө функцияларынын теориялык жана укуктук негиздери» аттуу бешинчи бап эки бөлүмгө бөлүнгөн, анда ЖКнын көзөмөлдөө функцияларынын жана бийликти бөлүштүрүү принциптеринин катышы, ошондой эле КРнын ченемдик актыларына ылайык бул функцияларды ишке ашыруунун принциптери жана формалары каралат.

Бешинчи баптын «Парламенттин көзөмөлдөө функциясы жана бийликти бөлүштүрүү принциби» деген биринчи бөлүмдө бийликти бөлүштүрүү

принципи мамлекет институту түзүлгөндөн бери иштелип чыккан терең теориялык базага ээ экенин жана алардын структурасын коомго кызмат кыла тургандай түзүү үчүн бийликтин айрым бутактарынын ортосундагы ыйгарым укуктардын так чектерин белгилөөгө багытталганы белгиленет. Бул принципти ишке ашыруунун максаты мамлекеттик органдардын ортосунда ыйгарым укуктарды алардын биринин колуна топтолбогудай бөлүштүрүү аркылуу бийликти таркатуу. Анда бийлик монополияга айланбайт жана анын натыйжасында демократиялык эмес саясий режим орнойт. Мындан тышкары, «бийликти бөлүштүрүү принциби натыйжалуу башкаруунун, коомдо эркиндиктин жана инсандын укуктары менен эркиндиктерин коргоонун кошумча кепилдиктерин түзүүгө мүмкүндүк берет» [Тынымсеитова С.М. Кыргыз Республикасындагы парламенттик башкаруу формасы: теория жана практика маселелери [Текст]: ю.и.к.....дис. автореф.: 12.00.01 / – Бишкек 2018-ж.] жана «бийликти бөлүштүрүү принциби укуктук мамлекеттин принциптеринин бири, жана алар менен байланышта гана натыйжалуу иштей алат, алардын эң негизгиси мыйзамдуулук принциби, мамлекеттин жана инсандын өз ара жоопкерчилиги, инсандын укуктарынын чындыгы болуп саналат» деген пикирлерге кошулабыз [Чиналиев У.К. Азыркы Кыргызстанда бийликти бөлүштүрүү принципин ишке ашыруу [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: https://be2.fictionbook.ru/get_file/42912901/58867651/Chinaliev_U_Realizaciya_Princip_a_Razd.a6.pdf?md5=570dd4e9102aaba0615a4cdedd4da7f3&t=1580359741&s=yes].

Автордун пикири боюнча бийликти бөлүштүрүү принциби элдик бийликти, бийликти аткарган функцияларына жараша бөлүштүрүүнү, мамлекеттик бийлик системасынын бирдиктүүлүгүн, ошондой эле бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук системасын камтыйт. Бийликти бөлүштүрүү принципинин ар бир элементин ишке ашыруу ар бир бийлик бутагына өзүнө мүнөздүү функциялардын комплексин ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Мында алардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн жана өз ара чектөөнүн өзгөчө механизмдери белгиленет. Ошол эле учурда бийликтин бардык бутактары өз ыйгарым укуктарынын чегинде көз карандысыздыкты камсыз кылат.

Бийликти бөлүштүрүү принциби парламенттик көзөмөлдү ишке ашыруунун негизинде жатат, ал ошол эле учурда бул принципти ишке ашыруу ыкмасы болуп саналат, анткени бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук системасынын иштөө механизмдин көрсөтүү менен бийлик бутактарынын өз ара көзөмөлдөөсүнүн элементи болуп саналат. Ушуга байланыштуу парламенттик көзөмөлдү жүзөгө ашырууну мыйзам чыгаруу органын башка бийлик бутактарынын ичинен эң жогорку орган катары бекитүү туура эмес, анткени көпчүлүк учурда парламентаризмди түшүнөт. Парламенттин көзөмөлдөө функциялары бийлик бутактарынын өз ара көзөмөлүнүн бир бөлүгү катары каралышы керек.

Автор парламенттик көзөмөлдү тар жана кең мааниде түшүнүүнү баса белгилеген. Кең мааниден алганда, парламенттик көзөмөл – бул берилген ыйгарым укуктардын чегинде мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан ишке ашырылуучу мамлекеттик көзөмөлдүн бир түрү. Эгерде парламенттик көзөмөл парламенттин түздөн-түз ыйгарым укуктарынын чагылдырылышы болсо, анда аны башкаруунун бир түрү катары б.а. өзүнүн өкүлчүлүк жана мыйзам чыгаруу функцияларын

тиешелүү субъекттерге контролдук кылуу аркылуу ишке ашыруусу катары кабыл алуу керек. Мыйзам чыгаруу бийлиги, парламенттин маңызы дал ушул катышта жатканын көрүүгө болот. Тар маанисинен алганда, парламенттик көзөмөл аткаруу бийлигинин органдарына парламенттин көзөмөлүн билдирет.

КРдын негизги мыйзамын талдаган нормалары авторго бийликти бөлүштүрүү принцибин бузган жана мамлекеттик бийликти узурпациялоо коркунучун жараткан сот жана аткаруу бийлик бутактарына парламенттик көзөмөлдү жүргүзүүнүн алсыз жолдору жөнүндө айтууга мүмкүндүк берген. Тактап айтканда, мамлекет башчысын кызматтан алуунун белгиленген тартиби өтө түйшүктүү жана татаал экени, өзгөчө Президент ага айып коюу процессинде негизги чечимдерди кабыл алган адамдарды дайындоодо аныктоочу ролду ойной тургандыгын эске алганда, көрсөтүлгөн процедураны практика жүзүндө ишке ашыруу мүмкүн эмес коркунучу камтылганы белгиленген.

Бешинчи баптан «Парламенттин көзөмөлдөө функцияларынын принциптери жана формалары» деген экинчи бөлүмүндө мыйзамдуулук, системалуулук жана айкындуулук принциби сыяктуу парламенттин көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруу принциптери; Акыйкатчынын ишмердүүлүгү, парламенттик жана депутаттык суроо-талаптар, парламенттик иликтөөлөр, «парламенттик күндөр» жана «парламенттик сааттар» сыяктуу парламенттик көзөмөлдүн формалары; ошондой эле бюджеттик процесстерде парламенттик көзөмөлдү укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү каралган.

Парламенттик көзөмөлдүн принциптери парламенттин көзөмөлдүк функцияларын уюштуруунун жалпы эрежелерин билдирет. Бул принциптердин бири – мыйзамдуулук принциби, аны парламенттин көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруудагы негизги принциптеринин бири деп атоого болот. Бул принциптин маанилүүлүгүн эске алып, мыйзам чыгаруучу аны атайын ченемдик актыга, «КРдын ЖКнын көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруунун тартиби жөнүндө» КРдын Мыйзамында (3-берене) бекиткен [Мозолев В.В. *Россия Федерациясынын Өкмөтүнүн мыйзам чыгаруу процессине катышуусу: конституциялык, укуктук жана уюштуруучулук аспектилери*. Ю.и.к. дисс. авторефераты. – Москва, 2008. [Электрондук ресурс]. – Күрүү режими: <https://www.dissercat.com/content/uchastie-pravitelstva-rossiiskoi-federatsii-v-zakonotvorcheskom-protsesse-konstitutsionno-pr>].

Системалуулук принциби парламенттик көзөмөлдүн ар кандай формаларын ырааттуу түзүмгө келтирүүгө багытталган жана парламенттин башка функциялары менен өз ара байланышты болжолдойт. «Айкындуулук принциби – жарандарга, коомдук бирикмелерге, жарандык коомдун башка элементтерине эң ачык жана жакын өкүлчүлүктүү орган катары парламенттин бардык ыйгарым укуктарынын зарыл башталышы» [Боннер А.Т. *Советтик граждандык процессте мыйзамдуулук принциби*. М., 1989. - С. 8], анын ичинде мамлекеттик бийлик органдары, кызмат адамдары тарабынан жасалган укук бузуулардын белгиленген фактылары кирет.

Парламенттик көзөмөлдүн маанилүү түрлөрүнүн бири – аткаруу бийлигин көзөмөлдөө экендиги белгиленет. Алсак, парламентаризмдин белгилерин аныктоодо ачкыч болуп саналган парламенттин негизги көзөмөлдөө функциясына Өкмөттүн тагдырына, тактап айтканда аны түзүүгө, ишеним көрсөтпөө чечимин билдирүүгө

жана аны кызматтан кетирүүгө катышуу ыйгарым укуктары кирет. Парламентаризм, башкаруу формасы катары каралса, мыйзам чыгаруучу орган ишеним көрсөтпөө жана Өкмөттү отставкага кетирүү укугуна ээ экендиги менен мүнөздөлөт. Президенттик башкаруу формасына парламенттин анын калыптануу этабында гана катышуусу мүнөздүү.

Жогоруда айтылгандарга таянуу менен, КРдын Баш мыйзамына ылайык биздин республикада парламентаризмдин бул белгиси жок деп айтууга болот, анткени парламент Министрлер Кабинетин түзүүгө катышпайт, ага ишеним көрсөтпөө чечимин билдирүүгө укугу жок жана Министрлер Кабинетин отставкага жөнөтүүгө ыйгарым укугу жок, бардык көрсөтүлгөн функцияларды мамлекет башчысы аткарат. Парламенттин Министрлер Кабинетин түзүүгө катышуусунун бирден-бир формасы Президент тарабынан дайындалуучу Министрлер Кабинетинин Төрагасынын талапкерлигин мыйзам чыгаруу органы менен макулдашуу болуп саналат.

Бешинчи баптын «Бюджеттик чөйрөдө парламенттик көзөмөл ченемдик укуктук жактан камсыз кылуунун өзгөчөлүктөрү» деген үчүнчү бөлүмүндө КРда бюджеттик процесстин аткарылышын парламенттик көзөмөлдөө процесстери каралат.

Бул процессти ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү принцибин эске алуу менен ишке ашыруунун маанилүүлүгү белгиленет, анткени ал мамлекеттик каражаттарды пайдалануунун натыйжалуулугуна таасирин тийгизиши мүмкүн, аларды максатсыз пайдалануу мүмкүнчүлүгүн жана сарптоо процессинде коррупциялык көрүнүштөрдү жоюу мүмкүн. Бул процессте өлкөнүн парламенти өкүлчүлүктүү жана көзөмөлдөөчү орган катары борбордук ролду ойношу керек. Бул позиция КРдын Конституциясында колдоого алынган, анткени ЖК республикалык бюджетти бекитүү ыйгарым укугуна ээ.

Бюджеттик процеске парламенттик көзөмөлдү жүзөгө ашыруунун негизги инструменти болуп ЖК тарабынан бюджеттик резолюцияны аныктоо бөлүнгөн, анткени дал ушул документ кийин республикалык бюджеттин долбоорун иштеп чыгуу үчүн негиз болуу менен КР Министрлер Кабинети үчүн кандайдыр бир ориентир болуп саналат. Алсак, КРдын Бюджеттик резолюциясын түзүү боюнча жобонун 5-бөлүгүнө ылайык Бюджеттик резолюцияда көрсөтүлгөн орто мөөнөттүү мезгилге бюджеттик саясаттын негизги багыттары «КРдын бюджеттик процессин андан ары өркүндөтүүгө жана эл аралык стандарттарга биротоло өтүүгө, мамлекеттик каржыны башкаруу чөйрөсүндөгү прогрессивдүү жаңылыктарга адаптациялоого багытталган ЖКнын сунуштарына ылайык түзүлөт» [*Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2018-жылдын 14-мартындагы №2295-VI токтомунун негизинде Кыргыз Республикасынын Бюджеттик резолюциясын түзүү жөнүндө жобо. [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/82221?cl=ru-ru>].*

Эсеп палатасы республикалык бюджеттин аткарылышын баалоочу жана иш жүзүндө өкмөткө республикалык бюджеттин аткарылышы боюнча альтернативдик отчет берүү менен алектенген кесипкөй орган катары парламент тарабынан көзөмөлдөө функцияларды натыйжалуу ишке ашырууда маанилүү ролду ойнойт.

«КРдын Эсептөө палатасы жөнүндө» КРдын мыйзамында бул органдын парламентке жана мамлекет башчысына отчеттуулугу белгиленгендиктен, республикалык бюджеттин аткарылышына аудит жүргүзүү боюнча Эсептөө палатасынын иши бюджеттин аткарылышына парламенттик көзөмөлдү жүзөгө ашыруунун инструменттеринин бири болуп саналат деп айтууга болот. Эсептөө палатасы мамлекеттик каражаттардын пайдаланылышына парламенттик көзөмөлдү ишке ашырган орган тарабынан көрсөтүлөт жана «КРнын Эсептөө палатасы жөнүндө» КРдын Мыйзамында, «КРдын Бюджеттик кодексинде» каралган, аны ишке ашыруу боюнча бардык зарыл рычагдарга ээ. [Алтыбаева А.Т. *Парламенттин бюджеттик көзөмөлүн ченемдик укуктук жактан камсыз кылуунун өзгөчөлүктөрү // Кыргызстандын илим, жаңы технологиялары жана инновациялары. – 2020. – № 7. – 164-б.*]. Ошол эле учурда парламенттин бюджетти аткаруу мезгилиндеги көзөмөлү, ал аяктагандан кийин гана эмес, кабыл алынган республикалык бюджеттен четтеген процесстерге ыкчам жооп берүүгө жана аны ишке ашыруу боюнча ишти өз убагында оңдоп-түзөөгө мүмкүндүк берери белгиленет.

ЖК КРдагы капиталдык салымдардын объектилеринин тизмесин бекитүү жолу менен капиталдык салымдарды пайдаланууда; бюджеттик кредиттерди кайра түзүүдө, анткени бюджеттик кредиттердин көлөмү жана алардын кайтарымдуулугу республикалык бюджетте аныкталат, ал парламент тарабынан бекитилет; мамлекеттик тышкы кредит алууда; Министрлер Кабинетинин кеңешинин функцияларын ишке ашырууда бюджеттик процессти көзөмөлдөөнү жүзөгө ашырат.

Парламенттин бюджеттик процессти көзөмөлдөө функцияларын изилдөө аларды ишке ашыруунун жол-жоболору, так багыттын жоктугунан бир топ бүдөмүк деген жыйынтык чыгарууга болот. Мындан тышкары республикалык бюджеттин аткарылышынын мамлекеттик программаларга жана стратегияларга шайкештигин баалоо жолу менен көзөмөлдү ишке ашыруу, айрыкча парламент бул документтерди кабыл алууга катышпагандыгына байланыштуу көйгөйлүү.

Мына ушуга байланыштуу парламенттик көзөмөлдү ишке ашыруунун максаттарын, объекттерин жана ыкмаларын (критерийлерин жана индикаторлорун) аныктоо менен парламенттин көзөмөлдөө функциялары жөнүндө атайын мыйзамга тиешелүү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү, ошондой эле республикалык бюджеттин аткарылышынын натыйжалуулугунун так критерийлерин иштеп чыгуу, Эсептөө палатасы тарабынан парламентке берилүүчү Республикалык бюджеттин аткарылышын баалоону, анын мамлекеттик программаларга жана стратегияларга шайкештигин текшерүүнү киргизүү зарыл.

Календардык жыл ичинде көзөмөлдү ишке ашыруу маанилүү, анткени бул учурда аткаруу бийлигинин иш-аракеттерин оңдоп, бул процесстеги четтөөлөргө өз убагында чара көрүүгө болот. Ушуга байланыштуу иштелип чыккан мониторинг ыкмасынын негизинде өлкөнүн парламенти тарабынан республикалык бюджеттин аткарылышына квартал сайын жана ай сайын мониторинг жүргүзүү сунуш кылынат.

КОРУТУНДУ

1. Азыркы укук теориясы мурунку этаптардын укуктук ой-пикирине таянып, аларды эске алуу менен парламентаризмдин маанилүү негиздерин табууга аракет кылат. Бүгүнкү күндө укук теориясы предметтик чөйрөнүн кеңири спектрине таянат. Парламентаризмди мамлекеттик бийликти уюштурууга жана аны ишке ашыруу ыкмаларына, саясий мейкиндикти моделдөөгө таандык болгон компоненттерди айкалыштырган категория катары мүнөздөсө болот. Парламентаризмдин калыптануу жана өнүгүү маселелери боюнча теориялык-укуктук, тарыхый-укуктук изилдөөлөрдүн натыйжасында «парламентаризм» категориясынын автордук терминологиясы иштелип чыккан.

Ошентип, парламентаризм – бул либералдык моделге негизделген коомдун саясий системасынын сапаттык абалы. Ал бийликти бөлүштүрүү механизмдинде парламенттин үстөмдүгү менен мүнөздөлөт жана элдик өкүлчүлүк аркылуу мамлекеттик башкаруунун формасын алдын ала аныктап, консолидацияланган коомдук кызыкчылыкты иштеп чыгууну болжолдойт.

2. Бийлик бутактарында тең салмактуулук жана өз ара көзөмөлдү талдоо парламентаризм институтун кароодо маселелерди тактоого өбөлгө түзөт.

Мамлекеттин либералдык-демократиялык моделинин чегинде, бийликти бөлүштүрүү теориясы мамлекеттик бийликти ишке ашырууда фундаменталдуу болуп саналат. Ал мамлекеттин механизмдин уюштуруудагы норма жөнүндө бүгүнкү түшүнүктү калыптандырат. Ошондуктан анын чегинен чыгуу саясий процесстерде кандайдыр бир стандарттан чегинүү катары каралат. Бийликти бөлүштүрүү принцибин урматтоо агартуу доорунун мыкты акылмандары иштеп чыккан баалуулуктарды кабыл алуу катары кабылданат. Дал ушул доордо аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликтеринин, ошондой эле алардын сот системасы менен бирдикте өз ара тең салмактуу мамилелерин түзүү аркылуу мамлекеттик бийликти узурпациялоого бөгөт коюлган түшүнүктөр жаралган.

3. Укуктук системада парламент саясий талкуу аркылуу мамлекеттин эрки калыптанган аянтча катары кызмат кылат. Мамлекеттик эрк коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган мыйзамдарда белгиленген мыйзам чыгаруу эрежелеринде чагылдырылат. Өз кезегинде жарандардын укуктук аң-сезиминин деңгээли бардык коомдук катмарлардын керектөөлөрүнүн мыйзамда толук чагылдырылышына, укуктук ченемдерде көрсөтүлгөн инсандын кызыкчылыктарын коргоо даражасына жараша болот. Укук бийлиги – укуктук нигилизмден мыйзамды чындап урматтоого чейин коом тарабынан канчалык кабыл алынышы бул өзгөрмөлөрдөн көз каранды. Бул процесстин этаптары мыйзам ченемдеринде көрсөтүлгөн мамлекеттик эркти түзүүчүдөн келип чыккан. Ошондуктан эл өкүлүнө тигил же бул иш-аракеттерди жасоого эрк берилет деген тыянак чыгарылат.

4. Парламенттик маданияттын негиздери либерализм сыяктуу мамиленин алкагында калыптанган. Либерализм утилитардык мамилеге айланып, жаңыча, тагыраак айтканда, рационализмдин көз карашынан алганда, эркиндик, теңдик, адилеттүүлүк, тынчтык сыяктуу принциптерди негиздеген. Ар кандай көз караштардагы саясий, же коомдук, же экономикалык адам жөнүндөгү түшүнүктөр парламенттик маданияттын баалуу негизи болуп саналат.

Демек, парламенттик маданият концепциясын ар кандай өнүттөн кароо керек. Азыркы либерализм парламентаризмдин баалуулугун рационализм жана акыл-эс аркылуу негиздейт. Мында ал (азыркы либерализм) ар кандай агымдар менен көрсөтүлөт. Ошентип, жеке автономия теориясы инсандын өзүн өзү ырастоосун, өзүн өзү өнүктүрүүсүн жана өзүн өзү өркүндөтүүсүн негизги баалуулуктар катары алдыга коёт, моралдык жактан негиздөө жана моралдык чечимдерди кабыл алуу теориясы бул категорияларды акыл-эстин жана жалпы бакыттын моралы менен максат катары байланыштырат, мамлекеттик утилитаризм теориясы мамлекеттик ишмерлердин өз ыйгарым укуктарын ишке ашыруу үчүн негиздерди аныктайт.

5. Парламентаризмдин дилеммалары адам укуктары концепциясынын контекстинде каралат, анткени адам укуктары жөнүндө жоболорду камтыган «Адам укуктарынын жалпы декларациясы» документи либерализмдин принциптерин камтыган негизги ченемдик документ болуп саналат.

Адам укуктарынын улуттук декларацияларын маданий-тарыхый жактан талдоонун негизинде парламентаризм дилеммаларынын пайда болушунун негизги себептери келтирилген. Алар анын утилитаристтик саясий моралы менен а) жогорку максат мамлекеттин жалпы жыргалчылыгы болуп саналат; б) көпчүлүк аракеттердин негизи жалпы жыргалчылык; в) институционалдык этика жеке адамга үстөмдүк кылат; г) саясат жеке этикадан тышкары өзүнүн моралдык ордун алат сыяктуу либерализмдин философиялык жана маданий өзгөчөлүктөрүндө камтылган.

6. Кыргызстанда парламентаризмдин келип чыгышын уруулук түзүлүш пайда болгон мезгилде эле табууга болот, бирок анда парламентаризмдин бир гана белгиси, тактап айтканда, өкүлчүлүктүү органдын курултай, жыйын ж. б. түрүндө иштешин айтууга болот. Аталган органдар мамлекет жана уруу үчүн эң маанилүү маселелерди чечкен, алгачкы этапта алар монархтын тагдырын да чече алышкан. Убакыттын өтүшү менен алар ак сөөктөрдүн жыйынына айланып, мамлекеттин турмушунда чечимдерди кабыл алуудагы мурдагы таасирин жоготушкан.

Парламентаризм институт катары Кыргызстанга мүнөздүү болгон жана Россия империясынын же Совет мамлекетинин курамына кирүү сыяктуу кийинки тарыхый окуялардын жүрүшүндө англис парламентаризмин кабыл алынган институту катары эсептелген эмес.

Кыргызстан Россия империясынын курамында болгон мезгилде парламентаризм белгилүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бирок падышалык администрация борбордук, жалпы элдик курултай жана жыйындарды өкүлчүлүк демократияны билдирген форма катары сактап калганы тууралуу так маалымат жок. Ошону менен бирге бул этапта жергиликтүү бийликтин өкүлчүлүгү жер-жерлерде империялык органдар менен катарлаш жергиликтүү өз алдынча башкаруунун деңгээлине жеткенин ишенимдүү ырастоого болот. Ал кездеги өкүлчүлүк органдары волосттук жана айылдык курултайлар болгон, алар өз аймагынын деңгээлинде маанилүү маселелерди чечип, волосттук же айыл менен жергиликтүү падышалык администрациянын ортосунда “көпүрө” кызматын аткарган.

Азыркы Кыргызстандын аймагы ошол мезгилде падышалык Россиянын колониясы болгондуктан, демек империянын тарыхы да биздин мамлекеттин тарыхы, ошондуктан бул контекстте Россия империясында парламентаризмдин

өнүгүшүн кароого болот, өзгөчө биринчи парламентте – падышалык мамлекеттин Мамлекеттик думада – империя колониясынын элинин өкүлү катары кыргыздардын өкүлү болгон. Бирок чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган колониялардын өкүлдөрү Россия империясынын парламентинин ишинде олуттуу роль ойнобогондугун белгилей кетүү керек.

Совет мамлекетинин алгачкы мезгилинде парламентаризм идеялары толук мааниде четке кагылган, анткени алар өткөндүн калдыктары катары эсептелген. Баарынан да бийликти бөлүштүрүү принциби кабыл алынган эмес, бирок ошол эле учурда бийлик органдарында эл өкүлчүлүгүн сактоонун маанилүүлүгү белгиленген. Бийликти бөлүштүрүү принцибинин жоктугунун натыйжасында мындай ролду мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлигинин функцияларын аткарган кеңештер аткарышы керек болчу. Акыркы функция өзүнчө жана аткаруу органдары тарабынан жүзөгө ашырылган. Мындай «биримдик» табигый түрдө аткаруу бийлиги менен коммунисттик партия гипертрофиялык формаларга ээ болуп, өлкөдөгү жогорку бийликтин көрүнүшү болууга алып келген. Мыйзам чыгаруу органдары болсо, формалдуу иштеп жаткан органдар болгон жана алардын ченемдик актылары партиянын, анын жетекчилеринин жана органдарынын чечимдери менен алмаштырылган.

Органдардын ортосунда бийликти бөлүштүрүүдө өзгөртүүлөр Конституцияларды кабыл алуу аркылуу ишке ашырылган, бирок бул маселеде олуттуу өзгөрүүлөр кайра куруу мезгилинде, Советтер Союзунун республикалары суверенитетке ээ болгон мезгилде, бийликти бөлүштүрүү принциби жаңы түзүлгөн мамлекеттер үчүн расмий доктрина болуп калганда биротоло таризделген.

7. 1990-жылы түзүлгөн, кийинчерээк «легендарлуу парламент» деп аталган Кыргыз ССРинин он экинчи чакырылышында ЖКнын ишмердүүлүгүн белгилей кетүү керек. Мыйзам чыгаруу органынын аталган чакырылышына мындай жогорку баа өлкөдөгү биринчи демократиялык шайлоолордун натыйжасында түзүлгөндүгүнө, ошондой эле жаңы мамлекеттин иштешинин укуктук негизин түзгөн ишмердүүлүгүнө байланыштуу берилген, ал эгемендүү өлкө катары рыноктук мамилелердин шарттарында болушу керек болчу.

КРдын мамлекеттик суверенитети жөнүндө декларация парламентаризмди өнүктүрүү үчүн негиз салды, анын мазмунунда бул институттун негизги принциптери чагылдырылып, кийин алар көз карандысыз Кыргызстандын 1993-жылдагы Конституциясында жана мамлекеттин башка ченемдик укуктук актыларында өз ордун тапкан.

1978- жана 1993-жылдардагы Конституциялардын ченемдерин салыштырып талдоо мамлекетте жаңы негизги мыйзамдын кабыл алынышы менен мамлекет башчысынын позициясы бир аз бекемделген, бирок парламент парламентаризмге мүнөздүү болгон кыйла кеңири негизги өкмөттү түзүү, ишеним көрсөтпөө, таркатуу аркылуу анын келечектеги тагдырын аныктоо ыйгарым укуктарга ээ болгонун көрсөтөт. Жалпысынан алганда, 1993-жылдагы Конституция нормалары аркылуу парламентаризм идеяларына берилгендикти, башкаруунун парламенттик-президенттик формасын орнотууну көрсөткөн жана мында негизги ролду парламент ойноду деп айтууга болот.

Эгемендүү мамлекетте парламентаризмди өнүктүрүүнүн биринчи этабы ЖКнын жетишээрлик жемиштүү иши менен белгиленди, айрыкча мамлекеттик жана коомдук турмушту кайра куруу процесси жүрүп жаткандыгын, өлкө кыйла татаал социалдык-экономикалык кырдаалга туш болгонун эске алуу менен, көз карандысыз мамлекеттин калыптанышына парламенттин кошкон зор салымын белгилей кетүү керек.

Өлкөдө мамлекеттик бийликти уюштуруудагы кийинки өзгөрүүлөр конституциялык реформалар аркылуу ишке ашты, башкача айтканда, бул реформалар КРда парламентаризмди өнүктүрүүнүн этаптарын чагылдырды деп айтууга болот.

1994-жылдагы биринчи конституциялык реформанын натыйжасында бир палаталуу парламенттин эки палаталуу мыйзам чыгаруу органына айланышын негизги өзгөрүү деп эсептесе болот. Ошол эле учурда алардын ортосундагы ыйгарым укуктарды чектөөнүн так эместиги, Өкмөт менен өз ара байланыштын начардыгы, мыйзам чыгаруу органынын ишинин эффективдүүлүгүн азайткан.

1994- жана 1996-жылдардагы конституциялык реформалар бир жалпы мыйзам ченемдүүлүккө ээ болгон: өлкөнүн негизги мыйзамына киргизилген өзгөртүүлөр жана толуктоолор мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын күчөтүүгө жана парламенттин ыйгарым укуктарын кыскартууга багытталган. Мында белгилей кетүүчү нерсе, шайлоо мыйзамдарында оң өзгөрүүлөр болуп, бул өлкөдөгү шайлоо процесстеринин өтүшүнө оң таасирин тийгизген.

8. Мыйзам чыгаруу органы мамлекеттин ишинин ченемдик базасын, жаңы коомдук мамилелерди жөнгө салуунун укуктук негиздерин, анын ичинде эл аралык келишимдерди ратификациялоону түзүү боюнча ишин уланткан. 1998-жылдагы конституциялык реформа парламенттин палаталарындагы сандык курамын өзгөртүүдөн тышкары, депутатты өзүнүн ишмердүүлүгүнө байланыштуу айткан пикири үчүн жоопко тартууга жол бербөө, ошондой эле тигил же бул маселе боюнча парламентте добуш берүү сыяктуу жаңылыктарды киргизген.

Бул реформа республикалык бюджетке өзгөртүүлөрдү киргизүү тартибин да өзгөрткөн. Эгерде бул өзгөртүүлөр бюджеттин чыгаша бөлүгүн көбөйтүүгө алып келсе, анда Өкмөттүн макулдугу талап кылынган; Эки палаталуу парламенттин ченем жаратуу ишинде айрым кемчиликтер болгон. Алардын негизгилери – бул иштин системасыздыгы, учурдагы ченемдик-укуктук базаны инвентаризациялоо жана системалаштыруу боюнча начар иштер, сапаттуу мыйзамдарды иштеп чыгуунун формалдуу аныкталган алгоритминин жоктугу.

2003-жылы конституциялык реформанын натыйжасында парламент кайрадан бир палаталуу болгон. Бир палаталуу мыйзам чыгаруу органынын аргументи катары, ал унитардык мамлекеттерге көбүрөөк мүнөздүү, ал эми эки палаталуу парламент федерацияларга мүнөздүү; ар бир палатанын аппараты менен бирге эки палаталуу парламенттин ишин каржылоо абдан таасирдүү жана өлкөнүн бюджетинин мүмкүнчүлүктөрүнө шайкеш келет; чындыгында мамлекетте эки өзүнчө парламент болгон; ар бир палата мыйзамдарды кабыл алуу боюнча бирдей ыйгарым укуктарга ээ болгон, бирок бул Өкмөттүн пикирин эске албастан,

тийиштүү талкуусуз ишке ашырылган, ченем жаратуу ишмердигинде логика жана ырааттуулук болгон эмес.

2003-жылдагы конституциялык реформанын натыйжасында Конституциянын жаңы редакциясы кабыл алынган, ал мазмуну боюнча 1993-жылдагы Конституцияга 1996- жана 1998-жылдары конституциялык өзгөртүүлөр киргизилгенге чейин абдан окшош болгон. Бирок мамлекет башчысынын позициясын күчөтүү байкалган, атап айтканда, Президенттин Жарлыгы менен мыйзамдардын юридикалык күчү берилген.

2007-жылы кабыл алынган КР Конституциясынын жаңы редакциясында мамлекет башчысынын ролун күчөтүү менен бирге мыйзам чыгаруу органынын позициясын алсыратууга багытталган ченемдер камтылган, бул тууралуу Венеция комиссиясы өз корутундусунда да белгилеген.

2010-жылы КРдын Конституциясынын жаңы редакциясы кабыл алынып, анда негизги мыйзам башка редакцияларга салыштырмалуу принципалдуу түрдө айырмаланган, өзгөчө бийликти бөлүштүрүү принцибин ишке ашырууга байланышкан ченемдер киргизилген. Мыйзам чыгаруу органынын ыйгарым укуктарын кеңейтүү жөнүндө сөз кылууга болот, конституциялык ченемдердин мазмунун талдоо көрсөткөндөй, КР ал кезде бардык негизги белгилери менен парламентаризмге эң жакын болгон.

2016-жылы кезектеги конституциялык реформанын натыйжасында парламентаризм институтуна негизги оңдоолор киргизилип, Өкмөт башчынын ыйгарым укуктарын кеңейтилип, ошол эле учурда парламенттин ыйгарым укуктарын кыскартылган.

2020-жылдын октябрь окуясынан кийин 2021-жылдын январында мамлекеттик башкаруу формасы боюнча референдум өтүп, 2021-жылдын 5-майында президенттик башкаруу системасын орнотууга багытталган жаңы Конституцияга кол коюлган.

9. Мыйзамдарды кабыл алуу укук жаратуу процессинин түздөн-түз катышуучусу катары ЖКнын гана артыкчылыгы, бул мамлекеттик бийликти бөлүштүрүү системасынын көрүнүшү болуп саналат. Ошого ылайык бийлик органдарынын түзүмүндө ЖК мыйзам чыгаруу иши боюнча өзгөчө артыкчылыкка ээ. Ошону менен бирге мыйзам актыларын кабыл алуудагы мындай артыкчылык «баарына уруксат берүү» деген сөздүн синоними болуп саналбайт, анткени бийликти бөлүштүрүү принциби, ошондой эле бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук системасы көрсөтүлгөн принциптин бир бөлүгү катары мыйзамдарды кабыл алуу процессине өздөрүнүн түзөтүүлөрүн киргизишет жана бийликтин башка бутактарына алардын кабыл алынышына же андан ары иштешине таасир этүү мүмкүнчүлүгүн беришет.

10. КРдын Конституциясы айрым мыйзамдарды кабыл алууну талап кылган учурларды жана негиздерди белгилеген ченемдердин жыйындысын белгилейт. Бирок негизги мыйзам объективдүү түрдө коомдун жашоо-турмушунун нормативдик жактан камсыздоо маселелерине комплекстүү жоопторду камтыган документ боло албайт. Демек, ага кошумча башка ченемдик актылар бул маселеде ченемдик укуктук база болуп саналат. Алардын ичинен 2009-жылы кабыл алынган

«Ченемдик укуктук актылар жөнүндө» КРнын Мыйзамы абдан маанилүү орунду ээлейт.

Конституциялык палатанын өкүлдөрү болгон сот органынын чечимдери КРнын Конституциясынын ченемдерине жана адам укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуунун маңызына негизделген айрым маселелер боюнча мыйзам чыгаруу бийлигинин өзгөчө укугуна белгилүү чектөөлөрдү көрсөтөт. Мына ушундай жол менен бийликти бөлүштүрүү принцибинин ажырагыс бөлүгү катары бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук системасынын иштешин байкоого болот.

Мыйзам чыгаруу процессинин маанилүү компоненти болуп анын этаптары саналат. Мыйзам чыгаруу процессин жалпы түшүнүү үчүн төмөнкү этаптарды бөлүп көрсөтүү талап кылынат: парламенттик этап, парламентке чейинки этап жана парламенттен кийинки этап. Ар бир этаптын мурунку этап менен өзгөчөлүгү жана байланышы бар.

Парламенттин мыйзам чыгаруу ишиндеги кемчиликтер катары мыйзамдардын азыркы турмуштун, анын ичинде рыноктук мамилелердин реалдуулугу менен байланышынын төмөндүгүн белгилей кетүү керек, бул аларга тез-тез өзгөртүүлөрдү киргизүүгө алып келет, мында мыйзамдар туруктуу болууга тийиш; кабыл алынган мыйзамдардын мамлекеттик программалар менен шайкеш келбегендиги, көп учурда алардын финансылык жактан камсыздандырылбагандыгына, демек, атайылап аткарылбай калышына алып келет; норма жаратуу иши баш аламан, конкреттүү иш планы жок ж.б.у.с.

КРдын 2021-жылдын 21-майындагы Конституциясы адамдардын кеңири чөйрөсүнө, анын ичинде бийликтин башка эки бутагына мыйзам чыгаруу демилге укугун берген, ошол эле учурда парламент мыйзам чыгаруу органы катары, мыйзам кабыл алуунун өзгөчө укугуна ээ, ошондой эле демилге кылынган мыйзам долбоорлорун кароо жана алар боюнча чечим кабыл алуу милдетине ээ.

Аткаруу бийлиги мыйзам чыгаруу демилге укугун ишке ашыруу аркылуу мыйзам чыгаруу ишине түздөн-түз катышат. Тактап айтканда, ага республикалык бюджет жөнүндө мыйзам долбоорун демилгелөө боюнча өзгөчө ыйгарым укуктар берилген. Мындан тышкары, ал ЖК тарабынан кабыл алынган мыйзам боюнча өз пикирин билдирүү укугуна ээ. Бирок инвентаризация жана мыйзам долбоорлоо боюнча жүргүзүлүп жаткан иштер, биринчи кезекте, өлкөнүн парламенти менен активдүү өз ара аракеттенүү аркылуу өркүндөтүүнү талап кылат.

Учурда депутаттар тарабынан демилгеленген мыйзам долбоорлору боюнча КРнын Министрлер Кабинетинин корутундусун даярдоого байланышкан нормаларды оңдоо зарыл. КР Министрлер Кабинети финансы бөлүгү жана башка маселелер жөнүндө толук маалыматка ээ болгондуктан, аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийлигинин өз ара аракети макулдашуу стадиясында аткаруу бийлигинин корутундусун берүүнүн негизинде түзүлбөшү керек, ал депутаттар тарабынан долбоорду иштеп чыгуу стадиясында катышышы керек.

Парламент менен Министрлер Кабинетинин мыйзам чыгаруу ишиндеги өз ара аракеттеринин маанилүү жолдорунун бири КР Министрлер Кабинетинин КР ЖКдагы ыйгарым укуктуу өкүлү институту боло алат. Көрсөтүлгөн субъект

маалымат берүү үчүн өкмөттүн бардык өкүлдөрүн тартууга жана кийин КР ЖКнын депутаттары демилгелеген бардык тексттер жана мыйзам долбоорлору боюнча КР Министрлер Кабинетинин позициясын билдирүү укугуна ээ болуу менен аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликтеринин ортосундагы туруктуу өз ара аракеттенүүнү камсыздай алмак. Мындан тышкары ал парламент менен акыркы мыйзам долбоорлорун иштеп чыгуу этабында түздөн-түз өз ара аракеттенип, каржылоо булактарын жана мындай долбоорду иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүнүн концептуалдык негизин аныктай алмак.

Мыйзам чыгаруу ишинин дагы бир активдүү катышуучусу сот бийлиги болуп саналат. Алсак, Конституциялык соттун (мурда Конституциялык палатанын) чечимдери колдонуудагы нормативдик актыларга түзөтүүлөрдү киргизүү, нормалар конституциялык эмес деп табылган же укуктук вакуум болгон учурда жаңы укуктук актыларды кабыл алуу үчүн негиз болуп саналат. Мындан тышкары, сот практикасын жыйынтыктоо өзгөчө сот бийлигинин, КР Жогорку сотунун төрагасынын, өзүнүн карамагындагы маселелер боюнча мыйзам чыгаруу демилгесине укуктуу экендигине байланыштуу укуктук нормаларды туура колдонууга өбөлгө түзөт жана мыйзам базасын өркүндөтүүгө негиз боло алат. Сот практикасын талдоонун жыйынтыктары мыйзам долбоорлорун демилгелөө үчүн негиз боло алат.

11. Бийликти бөлүштүрүү принциби мамлекет институту түзүлгөндөн бери иштелип чыгып жана ошого жараша кыйла кеңири теориялык негиздеменин натыйжасы болуу менен коомго кызмат кыла тургандай түзүмүн куруу үчүн бийлик бутактарынын ыйгарым укуктарынын так чектерин, алардын ортосундагы өз ара аракеттенүү жана өз ара көзөмөл ыкмаларын аныктоо максатын көздөйт.

Бийликти бөлүштүрүү принциби парламенттик көзөмөлдү ишке ашыруунун негизинде жатат, ал ошол эле учурда бул принципти ишке ашыруу ыкмасы болуп эсептелет, анткени ал бийлик бутактарындагы көзөмөл жана тең салмактуулук системасынын иштөө механизмдин көрсөтүү менен бийлик бутактарынын өз ара көзөмөлүнүн элементи болуп саналат. Ушуга байланыштуу парламенттик көзөмөлдү ишке ашырууну мыйзам чыгаруу органын башка бийлик бутактарынын ичинен эң жогорку орган катары бекитүү туура эмес, анткени көпчүлүк учурда парламентаризмди түшүнөт. Парламенттин көзөмөлдөө функцияларын бийлик бутактарынын өз ара көзөмөлүнүн бир бөлүгү катары кароо керек.

12. Парламенттик көзөмөл кеңири маанисинде мамлекеттик көзөмөлдүн бир түрү катары аныкталышы керек, анткени ал мыйзам чыгаруу бутагы тарабынан ага берилген өкүлчүлүк жана мыйзам чыгаруу функцияларынын чегинде бийликтин тиешелүү субъекттерин көзөмөлдөө аркылуу ишке ашырылат. Тар маанисинде парламенттик көзөмөл – бул аткаруу бийлигинин үстүнөн болгон парламенттик көзөмөлдү түшүндүрөт.

13. Бүгүнкү күндө сот органдары да мыйзам чыгаруу бийлигинин башка бийлик бутактарына караганда бардыгын кучагына алган функциясына, артыкчылыктуу ролуна жол берилбестигин бир беткей аныктап, бийликти бөлүштүрүү принциби, ошондой эле парламентаризм мамлекеттик бийлик

системасында парламенттин жогорку ролу жөнүндө түшүнүккө ээ эмес экендигин аныкташты.

Азыркы учурда КРдын негизги мыйзамында сот жана аткаруу бийлик бутактарына парламенттик көзөмөл жүргүзүүнүн аныкталган ыкмалары жетишерлик начар болгондуктан, бул бийликти бөлүштүрүү принцибин бузат жана мамлекеттик бийликти узурпациялоо коркунучун жаратат.

Парламенттик көзөмөлдүн принциптери анын негизги максатын ишке ашырууга толук шарт түзөт. Мында парламенттик көзөмөлдүн мыйзамдуулук принциби кош функцияны ишке ашыраарына көңүл буруу зарыл: бир жагынан мыйзам чыгаруу органы тарабынан жүргүзүлүүчү көзөмөл мыйзамдын аткарылышына байкоо жүргүзүүгө жана текшерүүгө багытталса, экинчи жагынан контролдук иш-чараларды өткөрүүнүн бардык тиешелүү ченемдеринин сакталышын камсыз кылат.

Парламенттик көзөмөлдүн формаларынын жана түрлөрүнүн сунушталган классификациялары өз мазмуну боюнча толук эместигин жана кандайдыр бир классификациянын артыкчылыгы жок экенин белгилей кетүү керек. Алар парламенттик көзөмөлдүн көрүнүштөрүнүн ар түрдүүлүгүн көрсөтүп турат.

Парламенттик көзөмөл айрым институттардын жана адамдардын, мисалы, Акыйкатчынын ишмердүүлүгү аркылуу же мыйзам чыгаруу органынын өзү тарабынан ишке ашырылат. Алар парламенттик жана депутаттык суроо-талаптар, парламенттик иликтөө, «парламенттик күндөр» жана «парламенттик сааттар» аттуу көзөмөлдүн формаларынан турат.

Негизги мыйзамдын нормаларына ылайык Министрлер Кабинети парламентке отчет бербегендиктен, ЖКнын биринчинин үстүнөн көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү жөнүндө сөз кылуу кыйын. Бул жагдай бийликтин тең салмактуулугуна, бийликти бөлүштүрүү принцибин ишке ашырууга терс таасирин тийгизет.

Парламент ченемдик-укуктук актылардын аткарылышын баалоо тартибин өркүндөтүү боюнча чараларды көрүүдө, бул парламенттик көзөмөлдү жакшыртууга түздөн-түз таасирин тийгизет. Алсак, 2016-жылы парламент тарабынан мыйзамдарга мониторинг жана баалоо принциптерин белгилөө бөлүгүндө толуктоолор киргизилген, 2019-жылы КРдын ЖКнын парламенттик көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруунун алкагында баалоо инструменттерин колдонуу концепциясы бекитилген.

14. Бюджеттик процесске парламенттик көзөмөлдү ишке ашыруунун негизги жолу ЖК тарабынан бюджеттик резолюцияны аныктоо болуп саналат, анткени дал ушул документ кийин республикалык бюджеттин долбоорун иштеп чыгуу үчүн негиз болуп, КР Министрлер Кабинети үчүн кандайдыр бир ориентир болуп эсептелет.

Парламенттин көзөмөлдөө функцияларын натыйжалуу ишке ашырууда республикалык бюджеттин аткарылышын баалоочу кесипкөй орган катары иш алып барган жана иш жүзүндө республикалык бюджеттин аткарылышы боюнча альтернативдик өкмөттүн отчетун берүүчү Эсептөө палатасы маанилүү ролду

ойнойт, анткени парламент Министрлер Кабинетинин бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчетун бекиткенде ал объективдүүлүктү камсыз кылат.

Парламент өзүнүн көзөмөлдөө функцияларын бюджеттик процесстин акыркы продуктусуна, республикалык бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчетко баа берүү аркылуу гана эмес, Эсептөө палатасы тарабынан квартал сайын КР ЖКнын тармактык комитетине берилүүчү аралык отчетторду изилдөө аркылуу жүзөгө ашырат. Парламенттин бюджетти аяктагандан кийин гана эмес, аны аткаруу мезгилиндеги көзөмөлү кабыл алынган республикалык бюджеттен четтеген процесстерге ыкчам жооп берүүгө жана аны ишке ашыруу боюнча ишти өз убагында оңдоп-түзөөгө мүмкүндүк берет.

Парламенттин КРдагы капиталдык салымдардын объекттеринин тизмесин бекитүү аркылуу капиталдык салымдарды пайдаланууда; бюджеттик кредиттерди реструктуризациялоодо, анткени бюджеттик кредиттердин көлөмү жана алардын кайтарымдуулугу парламент тарабынан бекитилүүчү республикалык бюджетте аныкталат; мамлекеттик тышкы кредит алууда; Министрлер Кабинетинин кеңешинин функцияларын ишке ашырууда бюджеттик процессти көзөмөлдөө функцияларын жүзөгө ашырат.

Мониторингдин иштелип чыккан методикасынын негизинде өлкөнүн парламенти тарабынан республикалык бюджеттин аткарылышына квартал сайын жана ай сайын мониторинг жүргүзүү максатка ылайыктуу.

15. КРда парламентаризмдин коомдук-укуктук практикасына депутаттык жана министрлик кызматтарды айкалыштыруу принцибин киргизүү сунушталууда, анткени аны ишке ашыруу укуктук ченемдерди түзүү жана аларды ишке ашыруу боюнча иш-аракеттерди тезирээк координациялоого өбөлгө түзөт.

Мындай эксперимент КР болгон, бирок убактысы боюнча тажрыйбасы аз болгон. Укук чыгаруунун логикасы бизди укукту колдонуу процессинин эң адекваттуу формасы мыйзам чыгаруучу бир эле учурда министрлик кызматты ээлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болот деген тыянакка алып келет. Мындай жобо укук түшүнүүдөгү айырманы максималдуу кыскартууга жана мыйзамда камтылган укуктук көрсөтмөлөрдүн аткарылышынын сапатына терс таасирин тийгизет, ал мыйзамда камтылган ченемдик укуктук актылардын аткарылышынын сапатына терс таасирин тийгизет.

16. КРдагы парламентаризмди трансформациялоо боюнча теориялык-укуктук, тарыхый-укуктук изилдөөлөр, талдоо парламентаризмди өнүктүрүү маселелеринде мамлекеттин жана коомдун абалынын жана өнүгүшүнүн объективдүү жана субъективдүү факторлору, анын ичинде мамлекетти башкаруу системасы, парламенттин, жергиликтүү кеңештердин конституциялык-укуктук статусу, бул органдарга шайлоо процесстери, түзүү системалары жана механизмдери, парламентарийлердин сапаттык курамы ж.б. маанилүү деген жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет.

Кыргызстанда өкүлчүлүктүү органдарды түзүү системасы жана механизми ар кандай деңгээлде ар түрдүү, бул негизги функциялардын бири – өкүлчүлүктүү органдын иштешин баалоодо ар түрдүүлүккө алып келет. Алсак, айылдык кеңештерде мажоритардык система болсо, шаардык кеңештердин депутаттары

пропорционалдык система боюнча, ал эми улуттук парламент аралаш система боюнча түзүлөт. Бул иште Кыргызстанда парламентаризмди өнүктүрүү үчүн парламенттик системанын классикалык формасы сунушталууда. Биз демократиялык унитардык мамлекет катары Кыргызстан үчүн ал ылайыктуу деп эсептейбиз. Жогорку Кеңешти, шаардык жана айылдык кеңештерди түзүүдө пропорционалдык шайлоо системасы партиялык системанын өнүгүшүнө, жалпы улуттук өнүгүү программалары бар жана өлкөнүн келечеги үчүн жооптуу партиялардын пайда болушуна өбөлгө түзөт. Парламентарийлердин ыйгарым укуктарында КР Президентин шайлоо укугун бекитүү сунушталууда.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын 27-беренесинин айрым долбоорлор боюнча Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин корутундусун берүүсүн караган жобону алып салуу жана мыйзам долбоорлорун иштеп чыгуу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин жана Министрлер Кабинетинин системалуу өз ара аракеттенүүсү жөнүндө ченемди киргизүү сунушталууда.

Мыйзамдар буга чейин Өкмөттүн Жогорку Кеңештеги туруктуу өкүлү аркылуу, тактап айтканда, Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин регламенти жөнүндө» мыйзамында бул өз ара аракеттенүүнүн негизин түзүлгөн [97].

Дал ушул механизм аркылуу депутаттар менен өз ара аракеттенүүнү жүргүзүү зарыл, КРнын Өкмөтүнүн өкүлү мыйзам долбоорун иштеп чыгуунун баштапкы этабында министрликтердин жана ведомстволордун, башка органдардын өкүлдөрү менен талкуулоо үчүн аянтчаны камсыз кылууга тийиш. Бул этапта айрым мамилелерди укуктук жөнгө салуунун бардык оң жана терс жактарын талкуулоого болот, маселе концептуалдык жактан чечилет. Бирок «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында Министрлер Кабинетинин парламенттеги «туруктуу өкүлү» катары мындай субъект көрсөтүлгөн эмес. Бирок аталган мыйзамдын ченемдеринин анализи бул функцияларды эми КР Министрлер Кабинетинин төрагасы аткарышы керек деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Жогорку Кеңешке Министрлер Кабинетинин туруктуу өкүлүнүн кызмат ордун киргизүү сунушталат, анткени анын функциялары КРнын Министрлер Кабинетинин төрагасынын ыйгарым укуктарынан айырмаланат.

2. «Кыргыз Республикасынын кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 28-беренесин төмөнкүдөй редакциядагы ченем менен толуктоо сунушталат: «Министрлер Кабинетинин Жогорку Кеңештеги туруктуу өкүлү аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийлигинин өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылат. Ал Жогорку Кеңештин депутаттары тарабынан демилгеленген бардык тексттер жана мыйзам долбоорлору боюнча маалымат берүүгө жана андан ары Министрлер Кабинетинин позициясын билдирүүгө бийлик органдарынын бардык өкүлдөрүн тартуу укугуна ээ. Министрлер Кабинетинин Жогорку Кеңештеги туруктуу өкүлү тарабынан долбоорлорго жана долбоорлордун тексттерине берилген корутундулар Министрлер Кабинетинин позициясы болуп саналат».

3. «КРнын Жогорку Кеңешинин регламенти жөнүндө» КРнын мыйзамына тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылдыгы төмөнкүчө негизделет: «Мыйзам долбоорунун текстин иштеп чыккандан кийин КРнын Жогорку Кеңешинин депутаты КРнын Министрлер Кабинетинин КРнын Жогорку Кеңешиндеги туруктуу өкүлү менен бирдикте каржылоо булактарын жана КРнын мыйзамынын долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнүн концептуалдык негиздерин аныктоо боюнча иштерди жүргүзөт». Жыйынтыгында мыйзам долбоору же болбосо бул долбоорду демилгелөөнүн мүмкүн эместиги же аны толуктап иштеп чыгуунун зарылдыгы жөнүндө ЖК депутаты (долбоордун демилгечиси) менен КР Министрлер Кабинетинин КР Жогорку Кеңешиндеги туруктуу өкүлүнүн биргелешкен корутундусу даярдалат. Туруктуу өкүл министрликтердин, ведомстволордун жана башка органдардын өкүлдөрү менен долбоордун текстин талкуулоону жана долбоордун финансы бөлүгүн тиешелүү материалдар менен толуктоону уюштурууга милдеттүү. Долбоорду талкуулоонун жыйынтыктары жалпы масса билүүгө тийиштүү эмес маалыматтардан (коммерциялык сырлар, жашыруун материалдар, кызматтык пайдалануу үчүн документтер) башкасы жарыяланышы керек». Ошентип, Министрлер Кабинети мыйзам чыгаруу ишине түздөн-түз катышат.

4. Жүргүзүлүп жаткан инвентаризациялоо жана мыйзам долбоорлоо иши, биринчи кезекте, аткаруу бийлиги менен өлкөнүн парламентинин активдүү өз ара аракеттенүүсү аркылуу өркүндөтүүнү талап кылат. Атап айтканда, мыйзам долбоорун макулдашуу этабында депутаттар тарабынан демилгеленген мыйзам долбоорлоруна КРнын Министрлер Кабинетинин корутундусун милдеттүү түрдө киргизүү жөнүндөгү ченемди алып салуу талап кылынат. КРдын Министрлер Кабинети долбоордун негиздеме-маалымкатында көрсөтүлгөн финансылык бөлүккө жана башка учурларга байланыштуу маалыматтарга толук ээ болгондуктан, КР Министрлер Кабинети депутаттардын долбоорду иштеп чыгуу этабында катышууга жана иштеп чыгуучуга бардык маалыматты берүүгө, андан кийин КР Министрлер Кабинетинин туруктуу өкүлүнүн корутундусун берүүгө тийиш.

5. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 85-беренесинин 4-пунктуна өзгөртүү кийирүү сунушталат жана “Мыйзам чыгарууну демилгелөө укугу” төмөндөгүлөргө жүктөлөт:

4) Министрлер Кабинетине: негизги Мыйзамдын нормаларына ылайык, КР министрлер кабинетинин төрагасы мыйзам чыгаруу демилге укугуна ээ, мамлекет башчысына баш ийет, себеби Президенттин Администрациясынын жетекчисинин ролун айкалыштырат. Мына ушуга байланыштуу Ушуга байланыштуу бул субъект мыйзам долбоорлорун демилгелөө укугун ишке ашырууда канчалык өз алдынча боло алат жана ошол эле учурда Министрлер Кабинетинин төрагасы министрлер кабинетинин мүчөлөрү менен макулдашпастан чечим кабыл алуу укугуна ээ болот деген мыйзам ченемдүү суроо пайда болот. «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Конституциялык мыйзамга ылайык, Министрлер Кабинети аткаруу бийлигинин жогорку коллегиялдуу органы болуп саналат.

6. Парламенттик көзөмөлдү ишке ашыруунун максаттарын, объекттерин жана ыкмаларын (критерийлерин жана индикаторлорун) аныктоо менен парламенттин көзөмөлдөө функциялары жөнүндө атайын мыйзамга түзөтүүлөрдү

киргизүү, ошондой эле республикалык бюджетти аткаруунун натыйжалуулугунун так критерийлерин иштеп чыгуу, Эсептөө палатасы тарабынан парламентке берилүүчү республикалык бюджеттин аткарылышын баалоого, анын мамлекеттик программаларга жана стратегияларга шайкештигин текшерүүнү киргизүү сунушталат. «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан контролдук иш-милдеттерди жүзөгө ашыруунун тартиби жөнүндө» КР Мыйзамынын жаңы редакциясын иштеп чыгуу сунушталууда. КРнын колдонуудагы бул мыйзамы 2004-жылы кабыл алынган, андан бери эки жолу (КР 2007-жылдын 31-июлундагы № 122, 2012-жылдын 13-июлундагы № 109 Мыйзамы менен) өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Бүгүнкү күндө жаңы мыйзам кабыл алуу зарылчылыгы келип чыкты. Контролдоо субъекттерин, башкача айтканда, ким же бул ЖК, контролдоочу орган катары, комитеттер жана депутаттар, ЖКнын кайсы органдары текшерүү жүргүзөрүн аныктоо зарыл.

Парламенттик көзөмөлдү жүзөгө ашыруунун максаттарын, объекттерин жана ыкмаларын (критерийлерин жана индикаторлорун) аныктоо менен «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин контролдоо функцияларын жүзөгө ашыруу тартиби жөнүндө» атайын мыйзамга түзөтүүлөрдү киргизүү, ошондой эле республикалык бюджетти аткаруунун натыйжалуулугунун так критерийлерин иштеп чыгуу, Эсептөө палатасы тарабынан парламентке берилүүчү Республикалык бюджеттин аткарылышын баалоого, анын мамлекеттик программаларга жана стратегияларга шайкештигин текшерүүнү киргизүү сунушталууда.

Ошондой эле мыйзамдардын сакталышы текшерилүүгө тийиш болгон тараптарды аныктоо зарыл, анын ичинде:

- Министрлер кабинети, ага баш ийген министрликтер, мамлекеттик комитеттер, администрациялык ведомстволор, аткаруу бийлигинин башка органдары; облустардагы ыйгарым укуктуу өкүлдөр, жергиликтүү мамлекеттик уюмдар; жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары;

- мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары катышкан же республикалык жана жергиликтүү бюджеттерден каржыланган башка мамлекеттик органдар, уюмдар, юридикалык жактар.

Парламенттик көзөмөлдүн чегин кеңейтип, сот адилеттигине кийлигишүүгө ачык тыюу салынышы керек, ошондой эле парламенттик көзөмөлдүн жарандардын жеке турмушуна жүргүзүлүшүнө жол бербөө зарыл.

Мыйзам долбоору автордун демилгеси менен иштелип чыгып, диссертацияга тиркелет. Автор КР ЖКнын алтынчы чакырылышынын иштеп чыгуучу - депутаттарынын катарында болгон.

7. Мониторингдин иштелип чыккан ыкмаларынын негизинде өлкөнүн парламенти тарабынан республикалык бюджеттин аткарылышына квартал сайын жана ай сайын мониторинг жүргүзүү максатка ылайыктуу.

8. «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы кабыл алуу сунушталат.

Парламенттин ишин укуктук жөнгө салуу деңгээлин жогорулатуу максатында парламенттин иши менен байланышкан коомдук мамилелерди жөнгө салуучу мыйзам актыларын бириктирүү жана «Кыргыз Республикасынын Жогорку

Кеңеши жөнүндө» КРдын Конституциялык мыйзамын кабыл алуу максатка ылайык болот.

Парламенттин статусун жана ыйгарым укуктарын, ЖКнын түзүлүшүнүн жана ишин уюштуруунун тартибин, КР Парламентинин мыйзам чыгаруу бийлигин жана контролдук функцияларын жүзөгө ашыруучу принциптерин жөнгө салуу үчүн «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши жөнүндө» Конституциялык мыйзамдын долбоорун иштеп чыгуу сунушталат.

Ошондой эле Министрлер Кабинетинин ишин түзүүнүн жана уюштуруунун тартиби жана Жогорку соттун ишин уюштуруунун тартиби конституциялык мыйзамдар менен жөнгө салынарын эске алып, «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши жөнүндө» Конституциялык мыйзамды иштеп чыгуу өтө зарыл.

Мыйзам долбоору автордун демилгеси менен алтынчы чакырылыштагы депутаттар тобу тарабынан иштелип чыккан жана диссертацияга тиркелет.

9. «Саясий партиялар жөнүндө» КР Мыйзамынын жаңы редакциясын иштеп чыгуу сунушталат. Учурда колдонулуп жаткан КРдын «Саясий партиялар жөнүндө» мыйзамы 1999-жылы кабыл алынган. Азыркы учурда саясий партиялардын биздин коомдогу ролу мурдагыга караганда кыйла айырмаланат. Партияларды каржылоо булактарын, каржылоо принциптерин тактоо, саясий партиялардын жылдык финансылык отчетторун киргизүү, фискалдык органдардын аларды, биринчи кезекте, чет өлкөдөн, чет элдик экстремисттик жана террористтик уюмдар тарабынан каржылоосуна эффективдүү көзөмөлдү орнотуу зарыл.

Саясий партияны түзүүнүн жана юридикалык каттоонун механизмдин тартипке келтирүү максатка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Мыйзам долбоору автордун демилгеси менен алтынчы чакырылыштагы депутаттар тобу тарабынан иштелип чыккан жана диссертацияга тиркелет.

10. Депутаттарга сапаттуу мыйзам долбоорлорун даярдоого жардам бере турган КР ЖКнын Мыйзам чыгаруу борборун түзүү сунушталат. Мыйзам чыгаруу процесси мыйзам долбоорлорунун сапатын жогорулатууга жана санын азайтууга муктаж, себеби алардын көпчүлүгү маалыматтык жагдайларды жаратуу үчүн киргизилип, мыйзамчыгаруу «таштандыларын» жаратат. Ал ошондой эле стратегиялык көз карашты иштеп чыгуу жана парламенттин ишмердүүлүгүнө аналитикалык колдоо көрсөтүү, социалдык маанилүү маселелер боюнча изилдөөлөрдү жана иштеп чыгууларды жүргүзүү, стратегиялык документтер боюнча рекомендацияларды жана сунуштарды иштеп чыгуу боюнча борбор катары кызмат кылмак.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Первая парламентская Республика в Центральной Азии: Кыргызстан. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30765017>
2. Становление и развитие парламентаризма в Кыргызской Республике. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32741563>
3. Особенности нормативного правового обеспечения бюджетного контроля парламента <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45586217>
4. Парламентский контроль в отношении центральных органов власти <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45586221>
5. К вопросу о значении законотворческого процесса Жогорку Кенеша <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46117926>
6. Принципы контрольных функций парламента (теоретико-правовой аспект) <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46117927>
7. Государственная политика поддержки благосостояния женщин и детей в Кыргызстане. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44465606>
8. Control function of parliament and principle of division of powers <http://bulletin-science.kz/images/pdf/20213/24.%20148-152.pdf>
9. Principles and forms of control functions of parliament <http://bulletin-science.kz/assets/2021-4/17.%20126-133.pdf>
10. Общее значение законотворческого процесса Жогорку Кенеша в правотворческой деятельности <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45672119>
11. Участие Президента Кыргызской Республики, судебной власти и Правительства Кыргызской Республики в законотворческом процессе <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45672120>
12. Стадии законотворческого процесса в Кыргызской Республики. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48219366>
13. О роли и значении судебной власти в формировании законодательной базы. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48219366>
14. О проблемах формирования парламентаризма в Кыргызской Республике. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48273465>
15. К вопросу о политической партии и особенности ее положения в политической системе Кыргызской Республики. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48220844>
16. Парламентаризм в Кыргызской Республике с переходом на однопалатный парламент. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48113377>
17. Исторические предпосылки зарождения парламентаризма в Кыргызской Республике. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48273465>
18. Prerequisites for the Creation and General Characteristics of N.N. Novosiltsev's Constitutional Project of 1820. <https://bg.cherkasgu.press/ru/archive.html>

Алтыбаева Айнуру Тойчиевнанын «Кыргыз Республикасында парламентаризмдин калыптанышы жана өнүгүшү (теориялык-укуктук, тарыхый-укуктук изилдөөлөр)» деген темада 12.00.01 – укук жана мамлекет теориясы жана тарыхы; укук жана мамлекет жөнүндө окуулардын тарыхы адистиги боюнча юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: парламентаризм, субсидиялык бийлик, элдик өкүлчүлүк, мыйзам чыгаруу, бийликти бөлүштүрүү, адам укуктары, мыйзам чыгаруу, мыйзам, мамлекеттик бийлик, укуктук аң-сезим, укуктук иденттүүлүк.

Диссертациянын изилдөө объектиси. Парламентаризм мамлекеттик башкарууну институтташтыруунун формасы катары.

Диссертациялык изилдөөнүн предметин Кыргыз Республикасында парламентаризм институтунун калыптанышынын, өнүгүшүнүн жана трансформациясынын негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү түзөт.

Изилдөөнүн максаты – Кыргыз Республикасында парламентаризмдин калыптаныш жана өнүгүш маселелерин теориялык жана укуктук жактан талдоо.

Изилдөө методдоруна диалектиканын негизги жоболору, системалык жана тармактар аралык ыкмалар, тарыхый жана логикалык методдордун биримдиги, дедукция жана индукция, анализ жана синтез, формалдуу-логикалык метод, байкоо жана сүрөттөө кирет. Изилденип жаткан проблематикага тиешелүү укук теориясы жана жарандык укук тармагындагы ата мекендик жана чет элдик авторлордун эмгектери пайдаланылды.

Изилдөө ишинде логикалык, тарыхый, конкреттүү социологиялык изилдөө методдору, практикалык ишмердүүлүктө талдоо жана жалпылоо, ошондой эле логикалык-укуктук талдоо ыкмасы, салыштырма укуктук, чечмелөөнүн техникалык-укук ыкмасы жана юриспруденциянын башка атайын илимий методдору колдонулду.

Алынган жыйынтыктар. Коргоого 12 жобо коюлуп, бир катар теориялык корутундулар жана практикалык сунуштар берилди.

Мамлекет менен коомдун азыркы өз ара мамилелеринин системасында парламентаризм институтунун орду жөнүндөгү маселени изилдөөгө кайрылуу, ошондой эле парламентаризмдин анын укуктук жана социалдык детерминанттарынын биримдигинде изилдөө алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы болуп саналат. Бул иште парламентаризм анын салттуу түрдө сунушталган чечмелөөлөрүнө караганда кең мааниде түшүндүрүлөт.

Парламентаризм институтунун иштешинин теориясына жана практикасына тиешелүү бир катар илимий эмгектерде ал мамлекет формасынын элементи катары берилет, атап айтканда: башкаруу формасы же мамлекеттик (саясий) режим. Бирок парламентаризм бир гана парламенттик башкаруу формасы эмес, анткени анын негизин түзгөн эл өкүлчүлүк (элдик бийлик), идеологиялык көп түрдүүлүк, бийликти бөлүштүрүү жана мыйзамдуулук принциптери парламенттик республикага гана эмес, "аралаш" жана президенттик, ошондой эле парламенттик жана дуалисттик монархияларга да мүнөздүү. Ошондой эле бийликти ишке ашыруунун мамлекеттик (саясий) режимине карата парламентаризмди кайдыгер саясатка аралаштырбоо, саясий маселелерде бейтараптык, өлкөдөгү ар кандай идеологияларга жана бийликтин формаларына кайдыгерлик планда кароо керек.

Алынган жыйынтыктарды пайдалануу боюнча сунуштар. Иштин тыянактары жана сунуштары академиялык укук изилдөөлөрүндө, тактап айтканда мыйзамдуулук режимин жана жалпы жарандык укуктук аң-сезимди мүнөздөөдө, башкаруу формаларын, мамлекеттик (саясий) режимдердин түрлөрү менен шайлоо системаларын сүрөттөөдө, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдарынын укук колдонуу иш процессинде колдонулат.

Алынган жыйынтыктарды колдонуу чөйрөсү: укук жана мамлекет теориясы, укук жана мамлекет тарыхы, салыштырма укук, укук жана мамлекет теориясынын маселелери, парламенттик укук

РЕЗЮМЕ

диссертации Алтыбаевой Айнуру Тойчиевны на тему: «Становление и развитие парламентаризма в Кыргызской Республике (теоретико-правовое, историко-правовое исследование)» на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности: 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве.

Ключевые слова: парламентаризм, субсидиарная власть, народное представительство, законотворчество, разделение властей, права человека, законодательство, право, государственная власть, правовое сознание, правовая идентичность.

Объект диссертационного исследования. Объектом диссертационного исследования выступает парламентаризм как форма институционализации государственного управления.

Предмет диссертационного исследования составляют основные закономерности становления, развития и трансформации института парламентаризма в Кыргызской Республике.

Цель исследования - теоретико-правовой анализ вопросов становления и развития парламентаризма в Кыргызской Республике.

Методы исследования - явились основные положения диалектики, системный и межотраслевые подходы, единство исторического и логического методов, дедукции и индукции, анализ и синтез, формально-логический метод, наблюдение и описание. Использовались работы отечественных и зарубежных авторов в области теории права и гражданского права, относящиеся к проблематике раскрываемой темы.

При этом применялись логический, исторический, конкретно-социологический методы исследования, анализ и обобщение в практической деятельности, а также метод логико-юридического анализа, сравнительно-правовой, компаративный, технико-юридический метод толкования, и другие специально-научные методы юриспруденции.

Полученные результаты. Сформулировано 12 положений, выносимых на защиту, а также ряд теоретических выводов и практических рекомендаций.

Научная новизна полученных результатов заключается в самом обращении к исследованию вопроса о месте института парламентаризма в системе современных взаимоотношений государства и общества, а также изучении парламентаризма в единстве его юридических и социальных детерминант. При этом в настоящей работе парламентаризм понимается в более широком смысле, нежели чем традиционно предлагаемые его трактовки.

В большинстве научных работ, посвященных теории и практике функционирования института парламентаризма, последний представляется в качестве элемента формы государства, а именно: формы правления либо государственного (политического) режима. Но парламентаризм не являет собой исключительно только парламентские формы правления, поскольку составляющие его основу принципы народного представительства (народовластия), идеологического многообразия, разделения властей и законности присущи не только парламентской республике, но и «смешанной», и президентской, а также парламентарной и дуалистической монархиям. Точно так же и по отношению к государственному (политическому) режиму осуществления власти парламентаризм следует рассматривать в индифферентной плоскости.

Рекомендации по использованию полученных результатов. Выводы и рекомендации проведенного научного труда могут быть использованы в дальнейших академических правовых исследованиях, в частности, при характеристике режима законности и общегражданского правосознания, описании форм правления, видов государственных (политических) режимов, избирательных систем, а также в процессе нормотворчества и правоприменительной деятельности органов государственной власти.

Область применения полученных результатов: теория права и государства, история права и государства, сравнительное правоведение, проблемы теории права и государства, парламентское право.

SUMMARY

Dissertation by Ainuru Toychievna Altybaeva on the topic: “The formation and development of parliamentarism in the Kyrgyz Republic (theoretical-legal, historical-legal research)” for the degree of Doctor of Law in the specialty: 12.00.01 – theory and history of law and state, history of doctrines about law and state

Key words: parliamentarism, subsidiary power, popular representation, lawmaking, separation of powers, human rights, legislation, law, state power, legal consciousness, legal identity.

Object of dissertation research. The object of the dissertation research is parliamentarism as a form of institutionalization of public administration.

The subject of the dissertation research is the main patterns of formation, development and transformation of the institution of parliamentarism in the Kyrgyz Republic.

The purpose of the researches is a theoretical and legal analysis of the formation and development of parliamentarism in the Kyrgyz Republic.

Research methods included the basic principles of dialectics, systemic and interdisciplinary approaches, the unity of historical and logical methods, deduction and induction, analysis and synthesis, formal logical method, observation and description. The works of domestic and foreign authors in the field of legal theory and civil law related to the problems of the topic were used.

In this case, logical, historical, concrete sociological methods of research, analysis and generalization in practical activities were used, as well as the method of logical-legal analysis, comparative legal, comparative, technical and legal methods of interpretation, and other special scientific methods of jurisprudence.

The results of obtained. 12 provisions submitted for defense are formulated, as well as a number of theoretical conclusions and practical recommendations.

Scientific innovations have led to results that underlie success in the very appeal to the study of the question of the place of the institution of parliamentarism in the system of modern relations between the state and society, as well as the study of parliamentarism in the unity of its legal and social determinants. At the same time, in this work parliamentarism understood in a broader sense than it is traditionally proposed interpretations.

In most scientific works devoted to the theory and practice of the functioning of the institution of parliamentarism, the latter presented as an element of the form of the state, namely: the form of government or state (political) regime. But parliamentarism does not represent exclusively parliamentary forms of government, since the principles of popular representation (democracy), ideological diversity, separation of powers and legality that form its basis are inherent not only in a parliamentary republic, but also in “mixed” and presidential, as well as parliamentary and dualistic monarchies. In the same way, in relation to the state (political) regime of the exercise of power, parliamentarism should be considered in an indifferent plane.

Recommendations for using the results of obtaining. The conclusions and recommendations of the conducted scientific work can be used in further academic legal researches, in particular, in characterizing the regime of legality and civil legal consciousness, describing forms of government, types of state (political) regimes, electoral systems, as well as in the process of rulemaking and law enforcement activities of state bodies’ authorities.

Application area of the obtained results: theory of law and state, history of law and state, comparative law, problems of the theory of law and state, parliamentary law.